

Innovatief Verduurzamen van Erfgoed in Groningen

Rapport peiling stand van zaken drie de pilotprojecten

(bron: Vieveen, 10 mei 2023)

**STEUNPUNT
CULTUREEL
ERFGOED
GRONINGEN**

Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen

Rapport – versie definitief

Auteur: Maarten Vieveen, erfgoedadviseur

Datum: 31 oktober 2023

Dit rapport is tot stand gekomen dankzij de medewerking van: Jur Bekooy (Groninger Kerken), Joost Renzenbrink (Stichting Enne jans heerd), Jan Harm Eppinga (Het Groninger Landschap), Cecile van der Tweel (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Anne-Marie Goudzwaard en Gijsje Stephanus (provincie Groningen) en de deelnemers van het Erfgoedlab Groningen van 10 mei 2023. Het Groninger Landschap, Holstein Restauratiearchitectuur, Onix-architecten, Anne-Marie Goudzwaard en Daniëlle Snaathorst bedankt voor het beschikbaar stellen van beeldmateriaal voor dit rapport.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
1.1 Peiling <i>Innovatief Verduurzamen van Erfgoed in Groningen</i>	3
1.2 Leeswijzer	4
2. Cross-case analyse op de inhoud	5
2.1 Context: gestapelde opgaven	5
2.2 Aanvankelijke ambities en plannen	5
2.3 Ontwikkeling in plannen en enkele lessen	7
3. Cross-case analyse op het proces	9
3.1 Context: gemene deler	9
3.2 Procesinnovatie	9
3.3 Ontwikkeling in het proces en enkele lessen	10
4. Kennisbehoefte verduurzaming erfgoedpanden	12
4.1 Kennisbehoefte en kennisdeling volgens erfgoedprofessionals	12
4.2 Opgaven voor particuliere eigenaren van monumentale woningen	14
5. Aanbevelingen vervolg peiling	16
5.1 Evalueren van de Pilots	16
5.2 Kennisuitwisseling erfgoedprofessionals	17
5.3 Oplossingen voor particuliere eigenaren van monumentale woningen	18
5.4 Duurzame borging van kennis	19
Bijlage 1 – Gespreksverslag Nederlands hervormde kerk, Overschild	20
Bijlage 2 – Gespreksverslag Enne jans heerd, Maarhuizen	23
Bijlage 3 – Gespreksverslag Villa Barmerhoek, Doodstil	26
Bijlage 4 – Gesprekstafels Leren van verduurzaamde erfgoedpanden Groningen	29

1. Inleiding

Verduurzaming van rijksmonumenten is een ingewikkelde opgave, elke situatie is anders: de ruimtelijke eigenschappen van het pand, de monumentale waarden en bovendien de wensen van de eigenaren voor het dagelijks gebruik verschillen. Veelal vindt verduurzaming plaats op een natuurlijk moment, zoals een benodigde verbouwing in het kader van een verhuizing, herbestemming of bouwkundige opgave zoals onderhoud of – in het geval van een deel van de provincie Groningen – versterking. Eigenaren hebben voor dit soort projecten veel afwegingen te maken met diverse partijen. We (als maatschappij) mogen ons daarom gelukkig prijzen met de initiatiefnemers van dit soort projecten, die zich vol overgave, met energie, tijd en geld, inzetten om ons cultureel erfgoed toekomstbestendiger te maken. Dit rapport richt zich op drie van dit soort initiatiefnemers en hun projecten.

Deze initiatiefnemers ontvingen op 26 september 2019, 14 april en 20 oktober 2020 de experimenteer-subsidie *Innovatief Verduurzamen van Erfgoed in Groningen*. Een subsidie die de provincie Groningen verstrekke met budget van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Deze innovatieve initiatieven, verder Pilots genoemd, zijn de Nederlands hervormde kerk te Overschild (van Groninger Kerken), de Enne jans heerd te Maarhuizen (van Staatsbosbeheer) en Villa Barmerhoek te Doodstil (van Het Groninger Landschap).

Het primaire doel van de subsidie is om complexe projecten van institutionele eigenaren van rijksmonumenten een steuntje in de rug te geven bij herbestemming, verduurzaming en instandhouding, met een nadruk op innovatieve verduurzaming. Uiteraard met het doel te leren hoe naast instandhouding, een rendabele functie en verduurzaamd pand gerealiseerd kunnen worden. Om deze reden is ook actief ingezet op samenwerking met het onderwijs (MBO en HBO). De subsidie is redelijk vrij vormgegeven, zo kon de initiatiefnemer het inhoudelijk plan bepalen, is er ruimte voor bijstelling indien de dagelijkse praktijk daar aanleiding toe gaf en is de invulling hoe resultaten gedeeld moet worden niet inhoudelijk gekaderd.

De Pilots hebben uiteenlopende voorstellen ingediend, van restauratie en verduurzaming tot een mijnbouwopgave met duurzame herbestemming. Vijf jaar na honorering van de subsidie zijn de Pilots verplicht de resultaten van het project te delen, respectievelijk in september 2024 en april en oktober 2025. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de provincie Groningen en het Steunpunt Cultureel Erfgoed (Groningen) weten dat de plannen vergevorderd of al gerealiseerd zijn en zijn nieuwsgierig naar de stand van zaken. Het steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen, dat is ondergebracht bij Libau, heeft hier navolging aan gegeven in de vorm van een peiling. Het Steunpunt ziet deze peiling niet alleen als relevant om kennis te delen over deze Pilots inzichtelijk te maken, ook geeft het in wat breder perspectief inzicht in de rol die gemeenten kunnen spelen bij het begeleiden of stimuleren van eigenaren bij het ontwikkelen en uitvoeren van dit soort complexe opgaven?

1.1 Peiling *Innovatief Verduurzamen van Erfgoed in Groningen*

Het doel van deze peiling is in beeld te brengen in hoeverre aanvankelijk beoogde plannen gerealiseerd zijn en wat eventueel nog nodig is om de Pilots succesvol af te ronden. Daarnaast is breder gekeken, naar welke potentie de opgedane kennis en ervaring hebben voor anderen die erfgoedpanden willen verduurzamen. En andersom, welke behoefte er is naar verduurzaming van erfgoedpanden. Erfgoedpanden zijn historische gebouwen met een beschermde status zoals een rijks- of gemeentelijk monument of een karakteristiek pand.

Concreet wordt in dit rapport inzichtelijk gemaakt:

- Welke innovatieve plannen de initiatiefnemers aanvankelijk hadden?
- Hoe ver de partijen zijn met de realisering van deze plannen?
- Waar de initiatiefnemers eventueel tegenaan lopen in planvorming of in de uitvoering?
- Welke kennis (en voor wie) kan voortkomen uit de Pilots?
- Welke kennisbehoefte is er in Groningen over het verduurzamen van erfgoedpanden?

De peiling is uitgevoerd in twee delen. Het eerste deel omvat semigestructureerde gesprekken (op 17 en 19 april en op 1 mei 2023) met vertegenwoordigers van de Pilots. Deze gesprekken hebben niet op de betreffende locaties zelf plaatsgevonden. De onderstaande thema's stonden centraal:

1. Met wie wordt het gesprek gevoerd, wat is de rol in de Pilot en wat achtergronden
2. Opgave van de Pilot bij aanvang van het project: functie, technische conditie, energieprestatie voor start van het project en bijbehorende benodigde veranderingen/ ingrepen
3. Innovatie: de ambities, het beoogde verduurzamingsplan en/ of bijzondere aanpak
4. Organisatie van het proces: wie werden betrokken en hoe verliep de voortgang
5. Stand van zaken: de status van de Pilot, wijzigingen ten opzichte van het plan
6. Invloedsfactoren: versnelling of stagnatie; zoals vergunningen, financiering, omwonenden of maatschappelijke ontwikkelingen
7. Lessen voor derden: aanbevelingen, waarschuwingen, op te lossen opgaven

Tijdens het gesprek zijn de aantekeningen digitaal genoteerd en kort nadien uitgewerkt. De gespreksverslagen zijn bijgevoegd in bijlage 1-3. Voor de publicatie van dit rapport is deze voorgelegd aan de vertegenwoordigers van de Pilots voor eventuele opmerkingen en aanvullingen.

Tijdens het Erfgoedlab over Duurzaam Versterken op 10 mei 2023 in de Enne jans heerd in Maarhuizen zijn voorlopige resultaten voorgelegd aan professionals uit het erfgoedveld. Deze bijeenkomst van de provincie Groningen en BuildinG had een dubbel programma. Het eerste deel ging over duurzaam versterken (herbestemming), het tweede deel over verduurzaming specifiek. Bij dit tweede deel zijn de voorlopige resultaten van de peiling gepresenteerd en besproken in zogenoemde gesprekstafels. Per tafel (met andere deelnemers) stonden drie vragen centraal:

1. Wat wil je leren over het verduurzamen van erfgoedpanden? Uit de praktijk (specifieke cases) of in het algemeen (over duurzaam erfgoed)?
2. Hoe kunnen we elkaar verder helpen? Er is werk te over: hoe kunnen we elkaar slim gebruiken?
3. Welke kennis/ ervaring kun je inbrengen? En wat heb je daarvoor nodig?

Reacties van de deelnemers zijn samenvattend genoteerd op flipovers (bron: verslag Erfgoedlab 10 mei 2023), de foto's van deze vellen zijn uitgewerkt in de verslagen in bijlage 4.

1.2 Leeswijzer

Op basis van de verslagen zijn drie analyses uitgevoerd. In hoofdstuk 2 staat een vergelijking op de inhoudelijke plannen van de pilotprojecten centraal (doelen en resultaten).

Hoofdstuk 3 behandelt een vergelijking op het procesverloop van de Pilots, hierbij wordt ingegaan op de organisatie van ideevorming tot uitvoering en enkele invloedsfactoren. Beide hoofdstukken worden afgesloten met een bespiegeling voor verduurzaming van andere panden in Groningen (enkele geleerde lessen).

Vervolgens wordt in hoofdstuk 4 een bespiegeling gegeven op het aanbod en de behoefte van kennis van deskundigen in het erfgoedveld ten aanzien van verduurzaming. Ook wordt een bondige reflectie gegeven op een (ander) perspectief van particuliere eigenaren van monumentale woningen op verduurzaming.

Tot slot worden in hoofdstuk 5 aanbevelingen gedaan over welke stappen nader gezet kunnen worden.

2. Cross-case analyse op de inhoud

In dit hoofdstuk wordt een vergelijking gegeven op de inhoudelijke ambities voor verduurzaming van de Pilots. In paragraaf 2.1 wordt een korte context van de opgaven geschetst. Vervolgens wordt in paragraaf 2.2 ingegaan op de ambities en plannen die aanvankelijk voor de Pilots waren bedacht. Dit hoofdstuk wordt afgesloten (2.3) met de wijzigingen die de inhoudelijke plannen hebben ondergaan en enkele lessen. De volledige gespreksverslagen met meer details zijn te vinden in de bijlage 1-3.

2.1 Context: gestapelde opgaven

In tabel 1 is te zien dat de opgaven veelal (verschillende) gestapelde opgaven bevatten. Samengevat: de Nederlands hervormde kerk in Overschild omvat een restauratie (groot onderhoud), schadeherstel, versterking, herbestemming (incl. nieuwbouw) en verduurzaming; de Enne jans heerd in Maarhuizen omvat een restauratie, herbestemming (incl. het terrein) en verduurzaming en; de Villa Barmerhoek in Doodstil een restauratie van het interieur en verduurzaming.

Pilotproject	N.H. kerk	Enne jans heerd	Villa Barmerhoek
Restauratie/ groot onderhoud	Onderdeel opgave	Onderdeel opgave	Onderdeel opgave (exterieur reeds afgerond)
Mijnbouwschadeherstel (i.s.m. IMG)	Onderdeel opgave	Afgerond voor de huidige opgave	Afgerond voor huidige opgave
Versterking (i.s.m. NCG)	Onderdeel opgave	Niet van toepassing	Afgerond voor huidige opgave
Herbestemming	Onderdeel opgave	Onderdeel opgave	Niet van toepassing, wel moderniseren woonfunctie
Verduurzaming	Onderdeel opgave	Onderdeel opgave	Onderdeel opgave

Tabel 1 De Pilotprojecten

2.2 Aanvankelijke ambities en plannen

Alle drie de Pilots betreffen rijksmonumenten en hebben de ambitie om met respect voor erfgoedwaarden een aardgasvrije oplossing te realiseren.

Nederlands hervormde kerk, Overschild

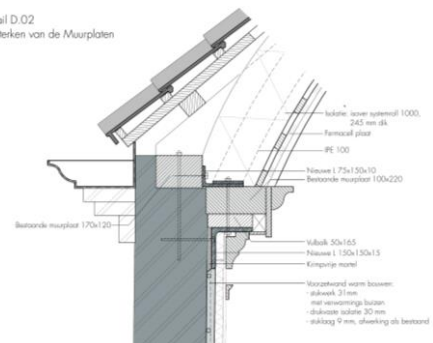
De Nederlands hervormde kerk omvat het hele pakket, er is mijnbouwschade en het pand moet versterkt worden. Daarvoor moet het gebouw nagenoeg geheel gestript worden tot op casco-niveau. Om tot een haalbare exploitatie te komen is meer nodig dan herbestemming van de ruimte van de zaalkerk, het pand wordt uitgebreid met nieuwbouw aan de achterzijde (in de tuin).

Het plan zet ondanks de vergaande ingrepen nadrukkelijk in op instandhouding, wat betekent dat na de verbouwing ingrepen zo onzichtbaar mogelijk moeten zijn; dit geldt ook voor verduurzaming. Vanwege de beperkte dikte van de gebouwschil betekent dit dat zowel aan de binnen als buitenzijde van wanden geen dik isolatiepakket aangebracht kan worden. Daarom is ingezet op het warmbouwen concept (de schil wordt op temperatuur gebracht zodat de ruimte minimaal verwarmd hoeft te worden) en een q-roof (metalen slabbe die warmte onder de pannen afvangen voor de warmtepomp).

Energieopwekking en -opslag via een bodemwarmtepomp vindt plaats in de nieuwbouw aan de achterzijde.

Detail D.02
Versterken van de Muurplaten

*N.H. kerk Overschild (Vieeen 2023) en
bouwkundig detail warmbouwen concept
(Holstein Restauratiearchitectuur 2023)*

Enne jans heerd, Maarhuizen

De Enne jans heerd beslaat meerdere deelprojecten. Zoals de restauratie en verduurzaming van het voorhuis, restauratie van de grote schuur, restauratie, herbestemming en verduurzaming van de kleine schuur en herstel en herbestemming van het omliggende terrein. Voor het traject van de Pilot gestart werd had herstel van mijnbouwschade plaatsgevonden.

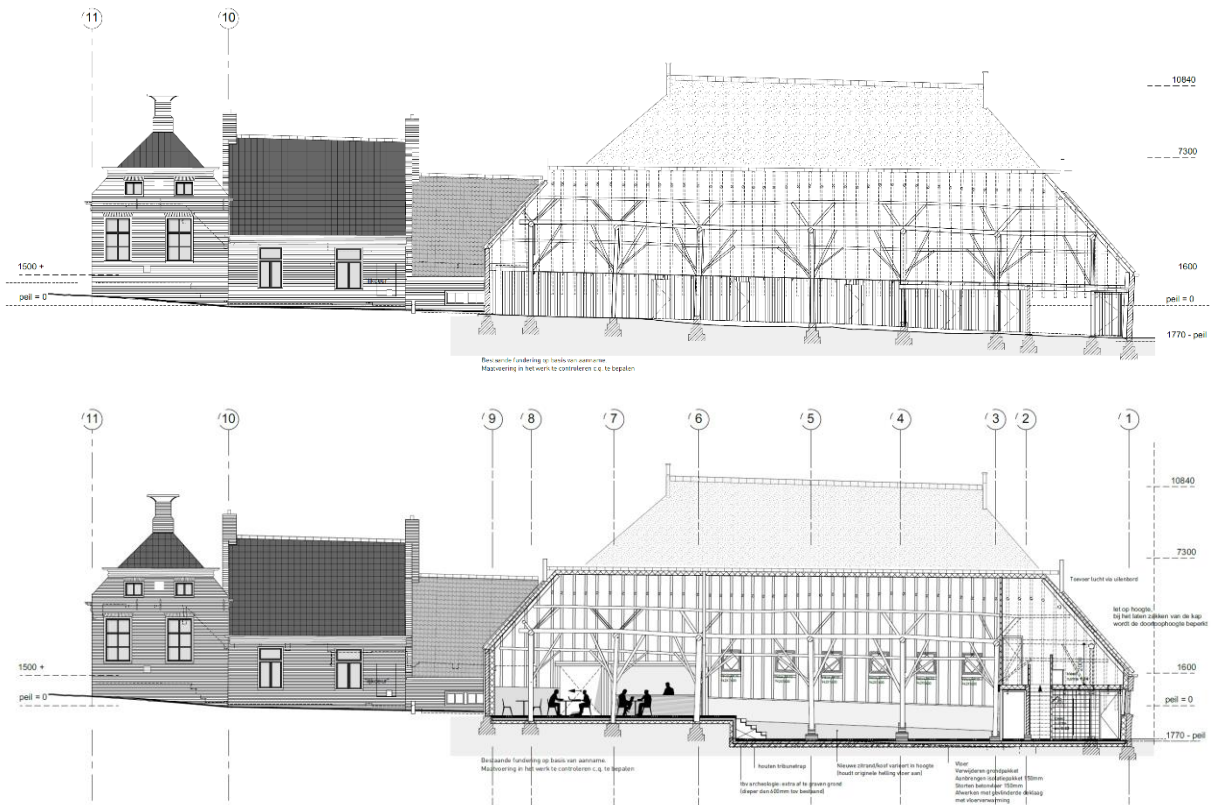
De woning behoudt de woonfunctie en is tegelijk met de restauratie naar deze tijd gebracht. Dit omvat naast het herstel van historische elementen (onder andere schildering op de schouw, herstel houtconstructies en metselwerk) bijvoorbeeld het aanbrengen van isolatie achter de lambrisering en aan de binnenzijde van daken en vloeren. Er was voldoende ruimte om installaties weg te werken.

Omdat de nieuwe functie (culturele hotspot) een theater en feesten moet kunnen faciliteren zijn strenge eisen gesteld aan geluidsisolatie. Omdat het wijzigen van het aangezicht aan de buitenzijde onwenselijk was, moesten isolatiemaatregelen aan de binnenzijde worden gezocht. Echter was het isoleren van de kap aan de binnenzijde ongewenst (verlies sfeer door isolatie tussen en voor de kapconstructie), daarom is gekozen voor het verlagen van de kapconstructie zodat er ruimte ontstaat voor een dik pakket voor geluids- en thermisch isolatie en er optisch geen wijzigingen plaatsvinden aan de binnen- en buitenzijde. Het herbestemmingsplan (de culturele hotspot) richt zich op beide schuren en de omgeving: de kleine schuur is vergaand aangepakt, de grote schuur is geheel gerestaureerd (ook zijn enkele latere wijzigingen teruggedraaid) en het omliggende wierdeterrein (archeologisch monument) wordt voorzien van Cube-stees (hergebruikte kleine paviljoens) die artiesten kunnen huren.

Naast de energieambitie is de ambitie in te zetten op circulair bouw materiaal, beginnen met het hergebruiken van vrijgekomen materialen.

Enne jans heerd (Vieeen 2023) en interieur oude voorhuis voor aanvang werkzaamheden (Snaathorst 2021)

Villa Barmerhoek, Doodstil

Bij Villa Barmerhoek hadden reeds werkzaamheden voor schadeherstel, versterking en restauratie plaatsgevonden. Dit betrof voornamelijk werkzaamheden aan de buitenzijde. Aan de binnenzijde hadden minimale werkzaamheden plaatsgevonden, hier is een waardevol historisch interieur aanwezig.

De villa (HGL 2019)

Het Groninger Landschap werkt veelal met de herbestemming tot woonfunctie waarbij het oude woonhuis en een deel van de schuur geschikt worden gemaakt voor wonen. Zo ook bij de Villa. Het project omvat daarom vooral een duurzame restauratie zodat achterstallig onderhoud wordt opgelost en het pand naar de (comfort)eisen van deze tijd wordt gebracht.

Naast de energieambitie ligt er een ambitie om te werken met circulaire materialen. Ook ligt er een ambitie om niet alleen zelf te profiteren van de subsidie maar iets te ontwikkelen voor andere eigenaren met vergelijkbare opgaven: er wordt een matrix ontwikkeld voor de verduurzaming van historische woonhuizen met waardevolle interieurs.

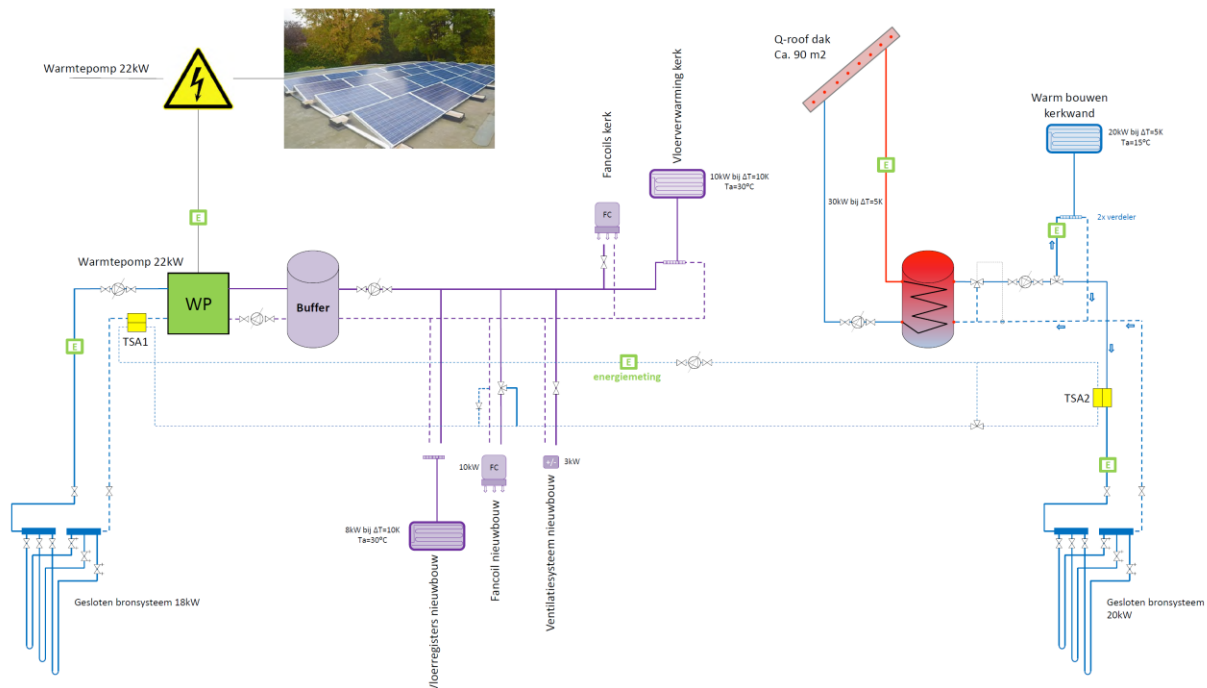
2.3 Ontwikkeling in plannen en enkele lessen

Tijdens de gesprekken met de vertegenwoordigers van de Pilots zijn wijzigingen op de plannen benoemd. In alle gevallen waren beschikbare middelen een belangrijke oorzaak. Arbeid werd schaarser (bedrijven hebben het druk) en prijzen voor bouwmaterialen stijgen.

Nederlands hervormde kerk, Overschild

Het warmbouwenconcept én q-roof zijn theoretisch doorgerekend en haalbaar, maar daarmee wordt ook een risico genomen. De innovaties zijn nog weinig bewezen in de praktijk voor een situatie zoals hier. Daarom wordt ingezet op het monitoren van het energieverbruik en -systeem. Zo kan worden geregistreerd welke invoer en uitvoer van energie er plaatsvindt. Het uitgangspunt van het plan is dat de energiehuishouding sluitend is, inclusief energieopslag. Er is nog geen specifiek plan opgesteld voor deze monitor. Onduidelijk is of energieopslag haalbaar is, wel is dit wenselijk omdat in Overschild al diverse eigenaren in piekperioden van energieopwekking zijn afgekoppeld van het net. Dan heeft overproductie geen positief effect op de exploitatie en ontbreekt een essentiële basis om bij verduurzaming in te zetten op de ambitie energieneutraliteit.

De aanvang van de uitvoering van bouwwerkzaamheden is gepland voor de bouwvak van 2023.

Installatieconcept (M3 Energie 2021, via Holstein Restauratiearchitectuur 2023)

Enne jans heerd, Maarhuizen

De initiatiefnemers voor de Enne jans heerd hebben diverse concessies moeten doen op het aanvankelijk plan. Omdat het plan zeer omvangrijk was, en diverse kostbare ingrepen vereiste, is ervoor gekozen de ambitie gasloos bij te stellen naar hybride: gasloos waar mogelijk. De ambitie gasloos ligt er nog wel voor de toekomst. De omvangrijke werkzaamheden hadden een positieve uitstraling op het verwerven van sommige subsidies. Zo stelt de ISDE (voor verduurzaming) strenge voorwaarden aan de kwaliteit en kwantiteit van verduurzamingsmaatregelen, daar kon eenvoudig aan worden voldaan.

Een grote concessie is gedaan op ambitie van circulaire materialen. Aanvankelijk bleek de ambitie kostbaar vanwege de tijdelijke opslag van vrijgekomen materialen, de benodigde bewerking voor herplaatsing ten opzichte van relatief goedkoper nieuw materiaal. Bovenal had het voor dit project te maken met de kwaliteit van de vrijgekomen materialen zelf, veel materiaal was van slechte kwaliteit – vooral dat uit de schuren vrijkwam (houtwormaantasting en rot). Desondanks is ingezet op het gebruik van natuurlijke materialen en circulaire oplossingen waar mogelijk.

Een andere concessie is gedaan op de Cubesteets. De kwaliteit van de beoogde te hergebruiken Cubesteets bleek zeer slecht (vanwege onzorgvuldige opslag door de verkopende partij). Omdat deze geen essentieel onderdeel uitmaakte van subsidievoorwaarden is dit onderdeel van het plan uitgesteld. Op dit moment is de plaatsing van twee Cabiners in voorbereiding.

Het project is gerealiseerd en feestelijk geopend in juni 2023.

Villa Barmerhoek, Doodstil

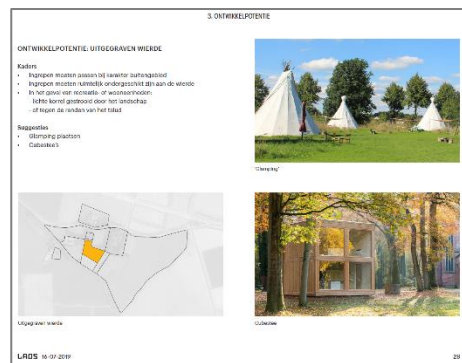
Het ontwikkelen van de plannen vereiste een kostbare voorinvestering vanwege de ontwikkeling van de matrix voor het verduurzamen van historische interieurs. Zo vergde het onderzoek meer afstemming dan aanvankelijk was voorzien. Gelijktijdig werd het plan voor de villa ontwikkeld waarin een tegenschlag werd ervaren toen een beoogde subsidie voor restauratie niet werd gehonoreerd.

De realisatie van de duurzame plannen bleek niet zomaar mogelijk, de meterkast was niet geschikt voor de hoogwaardige installaties waardoor het plan op diverse punten is bijgesteld. Zo wordt ook voor de villa ingezet op een hybride energiesysteem. Aardgas vormt de back-up mocht het berekende plan in de praktijk anders uitpakken dan verwacht. Het is immers ongewenst dat huurders van de woning in de winter in de kou komen te zitten. Verder zijn er wat concessies gedaan op de isolatie, deze is meer traditioneel uitgevoerd (beperkt isoleren achter het interieur) zodat de rest van de middelen aan andere zaken besteed konden worden. Het tekort aan middelen is ook een interne keuze. De organisatie legt prioriteit op landschap en gebouwen waardoor er niet altijd middelen zijn (die zijn immers eindig) voor vergaande verduurzaming van historische interieurs.

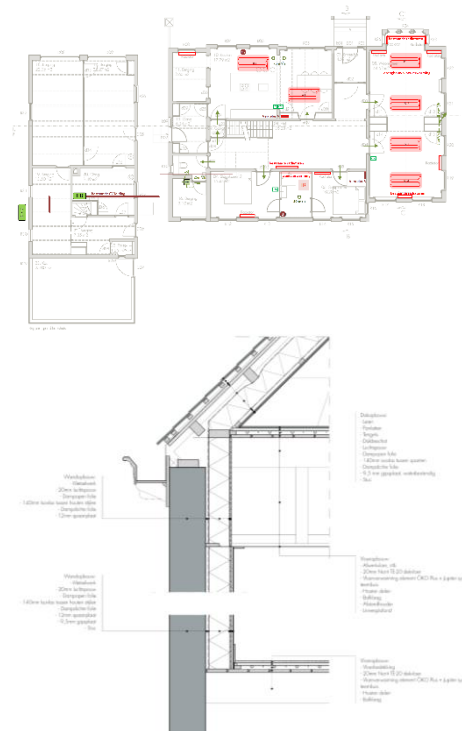
De aanvang van de uitvoering van bouwwerkzaamheden is gepland na de bouwvak van 2023.

Kleine schuur (Snaathorst 2021)

Ontwikkelplan Qubestee (LOAS 2019)

Bouwkundig details van de isolatie en installatieconcept voor de verwarming (respectievelijk Holstein restauratie-architectuur 2022 en M3 Energie 2023, via Holstein Restauratiearchitectuur 2023)

3. Cross-case analyse op het proces

In dit hoofdstuk wordt een vergelijking gegeven op het proces van verduurzaming van de Pilots. In paragraaf 3.1 wordt een korte context gegeven, de overeenkomsten tussen de drie Pilots. Vervolgens wordt in paragraaf 3.2 ingegaan op welke procesinnovatie ambities de Pilots aanvankelijk voor ogen hadden. Dit hoofdstuk wordt afgesloten (3.3) met onverwachte ontwikkelingen in het proces en enkele lessen die vanuit de drie Pilot geleerd kunnen worden. De volledige gespreksverslagen met meer details zijn te vinden in de bijlage 1-3.

3.1 Context: gemene deler

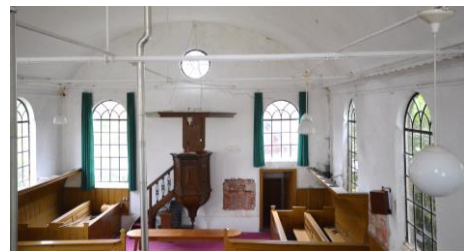
De Pilots zijn alle drie uitgevoerd door een institutionele eigenaar, wat als voordeel heeft dat deze over (tot op bepaalde hoogte) ervaren personeel, tijd en financiële middelen beschikken om een project te realiseren. Daarmee hebben deze eigenaren een voordeel ten opzichte van bijvoorbeeld particuliere eigenaren van monumentale woningen, die financieel minder ruimte hebben en qua tijd een kleiner kader waarin resultaten moeten worden gerealiseerd. Voor de subsidieverstrekker waren deze voordelen een voorwaarde om te experimenteren met subsidie voor innovatieve verduurzaming. In dit licht moet een nuance geplaatst worden bij de Enne jans heerd, alhoewel deze in eigendom is van Staatsbosbeheer is het initiatief vooral uitgevoerd door een particulier initiatief (twee cultureel ondernemers) die voor het behoud van de boerderij een stichting hebben opgericht. We kunnen dit initiatief beschouwen als een combinatie van een institutionele eigenaar en een particulier initiatief. In alle gevallen hebben de Pilots ingezet op een projectteam van deskundigen, bijvoorbeeld binnen de eigen organisatie (stichting) of in (nauwe) samenwerking met externe deskundigen in bijvoorbeeld een bouwteamsamenwerking.

3.2 Procesinnovatie

Alle projecten hebben op een bepaalde manier ingezet op innovatie in het proces om tot een succesvol resultaat te komen.

Nederlands hervormde kerk, Overschild

Bij de Nederlands hervormde kerk wordt de regie gevoerd door de eigenaar Groninger Kerken met een bouwteam in verschillende fasen. De complexiteit van het proces zat hier in de geschakelde opgaven. De projectleider beschreef het proces als 'schaken op vijf borden tegelijk' omdat elk van de vijf opgaven een eigen netwerk van betrokkenen kent (overheid, adviseurs, financiers, etc.) maar ook onderdeel vormt van een integraal geheel. In zichzelf is dit geen procesinnovatie maar het vereist wel aandacht en inventiviteit om de verschillende deelprocessen goed parallel en soms in serie te laten verlopen.

Situatie voor en na aanvang van de uitvoering (Holstein restauratie-architectuur 2017 en 2023)

Enne jans heerd, Maarhuizen

Vanaf de start van het project is een groot aantal partijen betrokken geweest. Steeds is gekeken hoe het draagvlak en de expertise zo breed mogelijk kon worden ingezet. Staatsbosbeheer, Rizoem, Gijs van Rhijn en Mayke Zandstra (cultureel ondernemers) hebben aan de start gestaan van het project. Gedurende de voorbereiding is een stichting opgericht. Binnen het bestuur van de stichting is Cultureel ondernemerschap, bouwkundige (restauratie) kennis, projectleiding en financiële en subsidie expertise samengebracht. Daarnaast is er een Raad van Toezicht geformeerd die het bestuur in raad en daad kon bijstaan.

De plannen van Onix-architecten zijn in bouwteamverband met Bouwgroep Dijkstra-Draisma uitgewerkt tot een uitvoerings-gereed en financieel haalbaar ontwerp.

Expeditie Enne jans heerd voor geïnteresseerde partners (Vieveen 2019)

De innovatie zit vooral in het brede draagvlak die de aanvankelijke initiatiefnemers Mayke Zandstra en Gijs van Rhijn hebben weten te realiseren. Zij hebben altijd ingezet op positief en enthousiast contact met een brede groep mensen, van overheidsvertegenwoordigers tot inhoudsdeskundigen en omwonenden uit Winsum en omstreken. Dit zal een grote bijdrage hebben gehad in het feit dat veel mensen de plek kenden en/ of er geweest waren voor het plan gerealiseerd was; er brede bekendheid en (lokaal en regionaal) draagvlak was voor het initiatief en; ook het grote aantal vrijwilligers dat zich tegenwoordig inzet voor het dagelijkse gebruik. Dat laatste moet overigens ook in de context van het plan voor de ontwikkeling van de gehele wierde Maarhuizen (herbestemming boerderij, natuur op de wierde, de (extra) brug, wandelroute, aanlegsteiger, etc.), waarin de stichting Enne Jans Heerd, Staatsbosbeheer en de gemeente nauw samenwerken.

Villa Barmerhoek, Doodstil

Een bijzonder procesinnovatie is die van de Villa Barmerhoek waarbij er in de aanbestedingsprocedure gebruikt gemaakt wordt van de *Rapid Impact Contracting (RIC)*-methodiek. Niet een nieuw aanbestedingsvorm in de bouwsector, maar wel ongebruikelijk in de erfgoedsector. Na gunning ontstaat een op impact gerichte samenwerking waardoor het mogelijk wordt maximaal in te zetten op het realiseren van de ambities. Bij dit project is ingezet op circulariteit waarbij – in dit geval consortia – aandacht moesten besteden aan impact van het ontwerp, materialen en energie op langere termijn. De aanbesteding is uitbesteed (georganiseerd door) De Onlanders en omvatte het ontwerp en de uitvoering.

Materiaalherstel (HGL/ Roffel 2018)

3.3 Ontwikkeling in het proces en enkele lessen

Bij de gesprekken voor de Pilots zijn verschillende invloedsfactoren genoemd die de voortgang van de plannen beïnvloedden.

Nederlands hervormde kerk, Overschild

De gestapelde opgave voor de Nederlands hervormde kerk vormen een kans, er moet zoveel gebeuren dat vergaande verduurzamingsmaatregelen en ook innovatieve maatregelen toegepast kunnen worden. Dit kan niet altijd bij regulier en groot onderhoud. Een nadeel van de gestapelde opgave is dat vertraging op één onderdeel nadelige gevolgen kan hebben voor andere onderdelen. Zo zorgen het 'on hold' zetten van de mijnbouwprocedures voor verhitte stemmingen met het dorp en de gemeente. Tegelijkertijd veranderde er van alles in de wereld en stegen de bouwkosten. Als gevolg moesten de mijnbouwinstaties (IMG en NCG) intern bespreken of extra middelen beschikbaar konden komen. Dit kostte tijd en gaf onzekerheid over of er wel voldoende financiële dekking voor het project zou zijn. Een opsteker was de subsidie van de provincie voor Innovatieve Verduurzaming.

*Impressie nieuwe situatie
(Holstein restauratiearchitectuur 2023)*

De projectleider merkte op dat dit soort projecten onrendabel zijn, of er nu vijf opgaven liggen of één. Deze projecten moeten 100% gedragen worden met subsidies, fondsen en overige projectbijdragen om een toekomstige sluitende exploitatie mogelijk te maken. Investeren en afschrijven ten laste van de exploitatie is bij dit soort onrendabele monumenten financieel – en zeker maatschappelijk – niet mogelijk. Projecten worden haalbaar als de exploitatiekosten laag zijn. Gepleit wordt voor meer middelen voor projectuitvoering.

Enne jans heerd, Maarhuizen

De vergunningprocedure en het verwerven van de financiën (uiteindelijk ruim drie miljoen euro subsidie) vormden belangrijke onderdelen waar inhoud, regels en geld elkaar wederzijds beïnvloedden. Voor de vergunning hebben veel afdelingen van instanties hun eisen, daar moeten de plannen voortdurend op aangepast worden. En vervolgens weer onderling op worden afgestemd. Dat kost tijd wat druk op de benodigde kosten en te verkrijgen financiering opleverde.

Alhoewel de initiatiefnemers erin slaagden veel middelen te verkrijgen, was de weg er naartoe niet eenvoudig. Een financiële regeling omvat eigen voorwaarden waardoor op een gegeven moment een kaartenhuis ontstaat waarbij sommige kaarten nog wankel staan. Met name de voorwaarde van veel subsidiënten dat de rest van de financiering ook gedekt moet zijn en hun subsidie dus als sluitstuk beschikt kan worden, is een problematische voorwaarde. Het uitblijven van voorfinanciering is een spreekwoordelijke instabiele kaart in het kaartenhuis. Uiteindelijk was de Boerderijenfonds die een voorfinanciering durfde te verstrekken waardoor een positieve kettingreactie ontstond de uitvoering gestart kon worden. De aansluiting in de meterkast vormde op het laatste moment een spannende problematische factor. De werkdruk bij de netbeheerder was erg hoog waardoor het aanbrenge van de aansluiting steeds uitgesteld werd. Bouwkundig was de boerderij in januari gereed, maar door het uitblijven van de elektriciteitsaansluiting konden installaties niet in gebruik worden genomen en dus de exploitatie niet gestart. De realisatie van de aansluiting zes maanden (juni 2023) na de geplande datum heeft er voor gezorgd dat de jonge stichting bijna failliet ging.

Het resultaat (Onix architecten 2023)

Villa Barmerhoek, Doodstil

Voornamelijk vanwege de conjunctuur meldde slechts één consortium zich voor de aanbesteding: Renew bestaande uit restauratieaannemer Brandsbouw, Holstein restauratiearchitectuur en energieadviseurs M3energie. Zij ontvingen de opdracht maar vanwege juridisch bezwaren (men wilde geen gezamenlijke stichting oprichten) werd de opdracht in bouwteamvorm verstrekt aan de restauratieaannemer.

Het proces kende enkele tegenslagen. Zo vergde de ontwikkeling van de matrix voor het verduurzamen van historische interieurs veel onderzoek en afstemming, veel meer dan beoogd; een gedegen matrix vereist goed inzicht in de vele varianten in bestaande situaties en technische oplossingen. De matrix is nog niet gereed en moet begin volgend jaar (2024) publiek beschikbaar komen.

Impressie onderdelen van de matrix (Holstein Restauratiearchitectuur 2022)

Alhoewel de uitvoering van de werkzaamheden voor de Villa na de bouwvak van 2023 start zijn nog niet alle middelen gedekt. Daarom vindt de uitvoering van de werkzaamheden plaats op regiebasis waarbij regelmatig wordt de voortgang besproken, of nieuwe opgaven zich voordoen tijdens de uitvoering (niet uitzonderlijk bij monumenten) en welke vervolgwerkzaamheden gerealiseerd kunnen worden.

Ook voor de Villa wordt opgemerkt dat aanvankelijk vergaande verduurzamingsplannen zijn gemaakt, maar dat de meterkast hiervoor geschikt moest worden. Er voor boerderijen in buitengebieden ligt er behoefte aan specifieke – meer autarkische of collectieve – energieoplossingen die eisen stellen aan de energievoorziening op locatie.

Tot slot zijn problemen ervaren in de communicatie. In een subsidietraject is volgens de projectleider een verkeerd rapport gebruikt waardoor een subsidieaanvraag is afgewezen. Het Groninger Landschap kon de financiële gevolgen opvangen, maar een particulier kan dit niet. Wellicht had dit voorkomen kunnen worden als de beoordelende partij meer vertrouwen had gehad in de deskundige achtergrond van de aanvrager en op zijn minst even contact bij twijfel over aangedragen argumenten.

Interieur opvijzelen toren (Roffel/ HGL 2019)

4. Kennisbehoefte verduurzaming erfgoedpanden

In dit hoofdstuk wordt wat afstand genomen van de Pilots en wordt ingegaan op de kennisbehoefte in de praktijk. Op deze manier ontstaat een beeld over hoe kennis en ervaring uit de Pilots relevant wordt voor verschillende groepen (daar wordt op ingegaan in hoofdstuk 5). In paragraaf 4.1 staat het perspectief van professionals centraal, paragraaf 4.2 is een bespiegeling gegeven vanuit het perspectief van particuliere eigenaren van monumentale woningen.

4.1 Kennisbehoefte en kennisdeling volgens erfgoedprofessionals

Op 10 mei 2023 vond het *Erfgoedlab Groningen* plaats, de tweede bijeenkomst in de Enne Jans Heerd waarin de thema's Duurzaam Versterken (met nadruk op duurzaam herbestemen) centraal stond. In voorbereiding op het gesprek met professionals uit het erfgoedveld is een presentatie gegeven over de voorlopige resultaten van de drie Pilots. Vervolgens is met de deelnemers gesproken over de waarde van de opgedane kennis, welke kennisbehoefte zij hebben en welke kennis zij kunnen inbrengen over innovatieve verduurzaming van erfgoedpanden. De resultaten van de gesprekstafels zijn beschreven in bijlage 4.

Erfgoedlab Groningen (Goudzwaard 2023)

Wat wil je leren over verduurzaming van erfgoedpanden?

Inhoudelijk zijn professionals benieuwd naar de effectiviteit van verduurzamingsmaatregelen. Voor hen zijn relevante thema's: de energieprestatie, levensduur, impact op erfgoedwaarden en kosten (investering en exploitatie). Wanneer is een ingreep in dat perspectief goed? Er is specifiek interesse in het beslisproces: welke partijen zijn betrokken, welke kennisbronnen worden gebruikt en welke argumenten worden overwogen bij besluitvorming over verduurzaming.

Over toekomstbestendig erfgoed wordt gezegd dat verduurzaming een normaal onderwerp gaat worden. Op dit moment zijn de ambities hoog op inhoud en op het tempo waarin verduurzaming moet plaatsvinden. Aardgasvrij (de transitie naar hernieuwbare energie) en circulair (bouwmaterialen, -methoden en -proces) vragen nieuwe oplossingen: anders denken over te behandelen thema's, ontwerpprincipes en over de procesorganisatie (zoals aanbestedingsvormen). Als de transities snel moeten plaatsvinden ziet men een oplossing in experimenteeruimte. De overheid wordt als een partij gezien die het experimenteren zelf en het leren over kan stimuleren. In de voorwaarden voor experimenteerregelingen vereist dit ruimte om zorgvuldig nieuwe dingen te proberen maar ook kaders over (hoe) welke kennis ontwikkeld en gedeeld moet worden. Aanvullend wordt voorgesteld bij risicovolle innovaties te gaan voor reversibele maatregelen, monitoring en eventueel het uitsluiten van panden met hoge erfgoedwaarden.

Op inhoud zijn er nieuwe oplossingen zoals het hergebruiken van vrijgekomen materiaal, vergaande (circulair) isolatiemateriaal of zonnepanelen. Hoe kun je belangrijke thema's borgen, zoals gezondheid (het binnenklimaat), bouwfysische schade op lange(re) termijn (de relatieve luchtvochtigheid) en brandveiligheid?

Verder wordt benoemd dat we vaak kijken naar *high tech* oplossingen [grote ingrepen: vergaand isoleren, geavanceerde installaties]. Maar wat zijn de feiten over *low tech* oplossingen, 'half-klimaten' en 'beperkte' energiematregelen? Daarmee halen we lagere energieprestaties maar bereiken we ook lagere impact op erfgoedwaarden. Is dit duurzaam genoeg voor toekomstbestendig erfgoed? Waar ligt het omslagpunt, wat (hoeveel isoleren of klimatiseren) is effectief genoeg? Ook wordt aangegeven dat veel wordt ingezet op een theoretische benadering: eerst ontwerp, dan uitvoering; maar is het vervolgens maakbaar? In de praktijk wordt hands-on gewerkt (hoe zitten panden echt in elkaar), bij uitvoerende partijen zit veel belangrijke kennis die we onvoldoende inzichtelijk maken en delen. Hoe kan dit beter?

Erfgoedlab Groningen (Goudzwaard 2023)

Tot slot wordt aangegeven dat erfgoedpanden in buitengebieden specifieke oplossingen vereisen, aansluitingen in meterkasten voldoen niet of kunnen niet snel worden aangepast; of er is sprake van netcongestie waardoor opgewekte energie niet afgenomen kan worden. Er is nu te weinig handelingsperspectief voor dit soort adressen die veel voorkomen in de provincie.

Welke kennis kun je inbrengen?

Bij de gesprekstafels is beperkt gereageerd op deze vraag. Alle partijen geven aan mogelijkheden te zien in het bezoeken van de projecten waar zij bij betrokken zijn (in overleg met de opdrachtgever), dit gebeurt bijvoorbeeld al met middelbare scholieren en studenten uit het beroepsonderwijs. Tijdens deze excursies kunnen specifieke deskundigen worden gevraagd iets over het project (of oplossingen daarbinnen) of bredere relevante thematiek te vertellen. De deelnemende groep heeft expertise in restauratiearchitectuur, constructief ontwerp, bouwuitvoering, bouwrecht, financiering, projectleiding, vergunningprocedures, etc. Ook kan het netwerk van de deelnemers benaderd worden bij specifieke vragen.

Erfgoedlab Groningen (Goudzwaard 2023)

Op dit moment worden projecten, zoals verduurzaamde erfgoedpanden, intern geëvalueerd waarbij betrokkenen in het projectteam vrij grondig aandacht besteden aan de uitvoeringskwaliteit en kosten. Vanwege het Bouwrecht vindt dit achter gesloten deuren plaats. Dit is interessante kennis en gevraagd wordt wat kan veranderen om deze kennis (in de toekomst) breder te kunnen delen? En welke voorzieningen (vormen van stimulering) hier eventueel voor nodig zijn.

Hoe kunnen we kennis over verduurzaming beter delen?

Naast de bestaande instituten die opleidingen en cursussen aanbieden (zoals de Erfgoedacademie, NCE, etc.) en andere kennisinstituten (zoals de RCE, stichting ERM, etc.) zien erfgoedprofessionals bijeenkomsten zoals het *Erfgoedlab Groningen* als zeer waardevol:

- netwerken, meerdere deskundigen komen samen (het werk omvat niches binnen een niche, we hebben elkaar nodig om verder te komen);
- volgen inhoudelijke lezingen;
- bekijken praktijkvoorbeeld en daar nader (inhoudelijk) over in gesprek gaan met elkaar;
- anders dan generieke kennis (zoals een cursus, matrix of handreikingen) wordt tijdens Erfgoedlab's in gesprek gegaan over de praktijk: maatwerk zit de nuance en de specialistisch kennis die nodig is in ons vak!

Er worden zorgen geuit over het *Erfgoedlab Groningen*: het is een eindig vehikel, dat vindt men jammer.

Erfgoedlab Groningen (Goudzwaard 2023)

Naast professionals wordt gesproken over bewoners van erfgoedpanden, hoe kan kennis richting deze groep (en hun adviseurs) ontsloten worden? En wellicht ook specifiek gericht op klussers (zodat bouwfouten worden voorkomen). Hiervoor ligt mogelijk een rol voor het bevoegd gezag (het objectief delen van kennisbronnen: brochures, ERM-richtlijnen of websites) of via het organiseren van avonden over specifieke informatie. Een statisch platform (website als kennisbank) krijgt beperkt enthousiasme, er wordt meer gezien in een 'innovatiemakelaar' die kennis naar verschillende groepen kan vertalen en ontsluiten, bij voorkeur 'live'. Er wordt nog opgemerkt dat niet alle gemeenten dit kunnen faciliteren, kan een regionale partij [vanwege regionale bouwtechnieken en gebouwtypologieën] dit borgen? De overheid wordt gezien als een belangrijke partij omdat er een algemeen belang ligt in publiek toegankelijke dossiervorming.

Er ligt een zorg over de toekomstbestendigheid van kennis. Zoals de kennis over ambachtelijke technieken maar ook materialen zoals hout. Hoe kan dit duurzaam geborgd worden in de sector? Scholing wordt gezien als een belangrijke vorm van kennisuitwisseling, ook wordt onderwijs genoemd als duurzame manier om kennis te behouden en door te geven. Dit benadrukt het belang van samenwerking tussen beroepspraktijk en onderwijs.

Enkele belangrijke elementen van kennisuitwisseling die worden genoemd zijn: breed reflecteren (vanuit meerdere disciplines kennis verzamelen en uitwisselen), gedragsaanpassing (maak mensen in gezamenlijkheid 'bewust onbekwaam' en bepaal samen het handelingsperspectief) en deel wat niet goed gaat (dit leergeld kan iedereen een stap verder helpen, er moet nadrukkelijk ingezet worden op het voorkomen van het in een slecht daglicht stellen van personen of organisaties – zij stellen zich immers kwetsbaar op voor het algemeen belang).

4.2 Opgaven voor particuliere eigenaren van monumentale woningen

In deze paragraaf wordt bondig ingegaan op de context van een particuliere eigenaar van monumentale woningen. Dit is ingebracht tijdens de plenaire discussie na de gesprekstafels tijdens het *Erfgoedlab Groningen* (niet verwerkt in een verslag/ bijlage 4). Hieronder worden deze context en enkele opgaven en suggesties beschreven.

Relevantie van het voorgaande voor particuliere eigenaren van monumentale woningen

De gepresenteerde voorlopige bevindingen over de Pilots lijken beperkt relevant voor particuliere eigenaren van monumentale woningen. Zij opereren in een andere context. Zij zijn (doorgaans) geen professional en missen kennis over inhoud en het proces, budget en tijd voor de realisatie van verduurzaming van hun erfgoedpand. Dat betekent dat zij over het algemeen een andere rol hebben in het beslisproces (ontwerp en vergunning) en afhankelijker zijn van financiers.

Ook zijn de exploitaties van hun begroting (alhoewel zij dit niet zo noemen) relatief klein, en zijn energiekosten door permanent gebruik van de woningen relatief groot. Zo zijn rond de winter van 2022 (toen na de inval in Oekraïne eind februari 2022 de energieprijzen 2-4x hoger waren) maandelijkse energielasten genoemd van €400-800,- per maand en zelfs schrikbarende getallen van €1.500-3.000,- per maand! Dit is onhoudbaar en gaat ten kosten van onderhoudsbudget of andere privé-zaken. Tegenwoordig liggen de energieprijzen ca. een factor 2 hoger dan voor eind februari 2022.

Monumentale woning, particulier eigendom (Van Roggen 2022)

Zorgen over enkele ontwikkelingen in de praktijk

Eigenaren reageren verschillend op deze gestegen energiekosten, die op verschillende manieren zorgen baren. Zo zijn er eigenaren die geen financiële middelen hebben of (vanwege hun leeftijd meer) willen besteden aan verduurzaming. Of zij weten niet hoe ze hun pand het beste kunnen verduurzamen. Deze groep accepteert de koude en trekt zich in de koude periode terug in een deel van de woning die matig tot goed verwarmd wordt. De rest van het pand wordt niet verwarmd. In de praktijk zien we panden waar door het niet verwarmen een te hoge luchtvochtigheid ontstaat met als gevolg irreversibele schade die kostbaar is om te herstellen.

Een andere groep eigenaren is bereid te investeren. Een deel van deze groep schakelt deskundigen in voor advies, alhoewel die laatste 6-12 maanden moeilijk beschikbaar zijn vanwege grote drukte. Een ander deel van deze groep valt onder de klussers en zoekt DIY-oplossingen (Do It Yourself). Deze groep is op zoek naar toegankelijke vakliteratuur en goede voorbeelden. In beide gevallen wordt bij deze subgroepen ingezet op verduurzaming waar mogelijk maar wordt niet altijd het onderste uit de kan gehaald. Zo zijn er eigenaren met matig geïsoleerde panden of waar geen zonnepanelen (op pand of in de tuin) geplaatst kunnen worden. Zij wonen in de koude periode soms ook in één kamer op 16-17°C om het enigszins betaalbaar te houden. Dit leidt tot frustratie (omdat investeringen in tijd en geld beperkte resultaten bieden) en geen toekomstbestendig situatie voor toekomstige eigenaren wordt gerealiseerd.

Een laatste groep bestaat uit eigenaren die (eigenwijs) het heft in eigen hand neemt. Zij verwachten of weten dat verduurzaming niet mag, maar niets doen is voor deze groep geen optie. Zij verduurzamen hun pand zonder vergunning. Dat zijn soms keurige oplossingen waarvoor een vergunning afgegeven had kunnen worden, maar soms zijn dit oplossingen die leiden tot schade aan erfgoedwaarden (zoals

een vanaf de straat beperkt zichtbare vervanging van de monumentale houten vensters met enkel glas voor een kunststof alternatief met dubbel glas). Onder deze groep kan ook de groep worden geschaard die zich (onbewust) laten adviseren door ondeskundige professionals. Energieadviseurs en ook (ingehuurde) medewerkers van mijnbouwinstanties die geen of onvoldoende rekening houden met erfgoedwaarden en verduurzamingssuggesties doen. Zo is er een situatie bekend met deze adviezen: 40 zonnepanelen op de voorzijde van een gemeentelijk monument, dit past fysiek niet; 20cm isolatiemateriaal aan de binnenzijde, wat problemen in detaillering van historische vensters veroorzaakt; een grote warmtepomp, maar geen inzicht gegeven in de benodigde hoeveel opstelruimte een impact van nieuw aan te leggen leidingwerk).

Enkele suggesties voor verbetering

In alle gevallen wordt opgemerkt dat de erfgoedsector in Groningen een belangrijke taak heeft in het ontsluiten van kennis aan deze groepen, via eigen advies, instanties en platforms.

Verder wordt duidelijk dat de huidige (betaalbare) verduurzamingsmaatregelen voor erfgoedpanden niet altijd voldoende zijn. Er zijn nieuwe oplossingen nodig, en wellicht een nieuwe benadering voor verduurzaming van erfgoedpanden. Welke maatregelen zijn vanuit bouwhistorisch oogpunt wellicht jammer maar met de huidige duurzaamheidsambities onontkoombaar en toch acceptabel? De vraag moet vooral zijn: hoe verduurzamen we zo mooi en goed mogelijk, zodat we (of de volgende generatie) er geen spijt van heeft?

Vervangen dubbel glas (Libau 2023)

Tot slot is gesproken over het verder kijken dan oplossingen in gedrag en techniek. Welke andere financiële instrumenten kunnen ingezet worden om erfgoed in (particulier eigendom) toekomstbestendig te maken? Zo worden enkele ideeën geopperd: het subsidiëren van energie indien verduurzaming niet meer kan/ mag of het collectief inkopen van energie tegen laag tarief (als grootverbruikers).

5. Aanbevelingen vervolg peiling

In dit rapport hebben veel zaken de revue gepasseerd: de ontwikkeling van de Pilots (op inhoud en proces), de kennisbehoefte van erfgoedprofessionals en de context van particuliere eigenaren van monumentale woningen. Er zijn vooral veel vragen gesteld. In dit hoofdstuk zijn bevindingen geclusterd met een handelingsperspectief. De eerste paragraaf (5.1) geeft enkele suggesties over hoe resultaten over innovatieve verduurzaming in het algemeen en van de Pilots in kaart gebracht kunnen worden. Vervolgens wordt in paragraaf 5.2 ingegaan op de kennisbehoefte van professionals en in paragraaf 5.3 op de oplossingen waar particuliere eigenaren van monumentale woningen naar op zoek lijken te zijn. Tot slot (5.4) wordt kort ingegaan op de duurzame borging van kennis.

5.1 Evalueren van de Pilots

Eén van de pilotprojecten is recent opgeleverd (Enne jans heerd), voor de andere twee projecten is de uitvoering gepland of gestart. In de beschikking van de subsidie *Innovatief Verduurzamen van Erfgoed in Groningen* is aangegeven dat vooraf de energiesituatie in beeld moet zijn gebracht en dat resultaten binnen vijf jaar na honorering van de subsidie (naar eigen inzicht) gedeeld moeten worden. De Enne jans heerd betreft studenten bij kennis over hun project en locatie, daarnaast delen ze op bijeenkomsten met enige regelmaat hun kennis en ervaringen. Groninger Kerken gaat het energieverbruik monitoren op in- en uitvoer van energie, inclusief de opslag van energie. Het Groninger Landschap gaat een matrix delen voor het verduurzamen van monumentale interieurs.

Overigens gaf een van de initiatiefnemers aan dat het delen van resultaten binnen vijf jaar na toekenning van de subsidie veel te kort is. Dit soort complexe projecten hebben een lange voorbereidings- en uitvoeringstijd. Het eerste project is net opgeleverd (vier jaar na de honorering) en de andere twee verwachten dat de oplevering rond de zomer van 2025 plaatsvindt (zes jaar na de honorering).

Bredere context: kennisbehoefte erfgoedpraktijk Groningen

Tijdens het *Erfgoedlab Groningen* werd aangegeven dat professionals het interessant vinden als voor dit soort innovatieve subsidieregelingen expliciet wordt gemaakt wat voor resultaten gedeeld moeten worden. Ook om tot een goede vergelijking van uitkomsten te kunnen komen. Zo is gesuggereerd bij subsidies waar innovatieve verduurzaming wordt gestimuleerd concreter inhoudelijke handvatten (en budget voor de monitoring) in de subsidie op te nemen. Hierbij ligt een aandachtspunt in het proces, elke situatie is anders – elk monument en haar context, elke eigenaar en het beoogde dagelijks gebruik, elk netwerk waarbinnen het plan gevormd wordt. Een beschrijving van een maatwerkoplossing kan dus niet zonder inzicht te geven in de argumenten achter keuzes en wie daarbij betrokken waren. Aan de gesprekstafels gaven erfgoedprofessionals aan graag expliciet inzicht te willen krijgen in:

- Wie wanneer welke beslisrol had; specifiek hierbij op welke manier gemeente (en andere overheden) een ondersteunende rol speelden;
- Welke factoren het proces hebben beïnvloed (gebruikte kennisbronnen, argumenten/erfgoedopvattingen en externe factoren zowel lokaal als op hoger schaalniveau);
- In welke mate erfgoedwaarden zijn hersteld of verloren;
- In hoeverre de milieuprestatie van het pand is verbeterd, in termen van energieverbruik en de CO₂-footprint (in bestaande gebouwen zoals monumenten is immers nogal wat energie opslagen: embedded energy);
- Met welke financiering de benodigde investering is gerealiseerd (incl. bedragen en welk effect deze financiering invloed heeft op de exploitatie);
- In hoeverre de exploitatie van het pand rendabel is (incl. bedragen).

Enkele praktische suggesties

Voor toekomstige projecten kan een deel van deze evaluatie direct na de oplevering uitgevoerd worden. Dan ligt de kennis over hoe keuzes tot stand kwamen en wat er gebeurde nog vers in het geheugen. Maar voor het meten van energieprestaties en de impact op de exploitatie is meer tijd nodig en kan een monitor een goed handvat zijn. Zo moeten (innovatieve) energiesystemen in de eerste periode (soms een of twee jaar) goed ingeregeld worden. En moet bij herbesteding de exploitatie op gang moeten komen, dat kan een aanloopperiode van een jaar hebben of soms langer. Een evaluatie over die effecten van verduurzaming kunnen na een jaar of twee na de oplevering van het project worden gedaan.

De stukken van de subsidieaanvraag kunnen worden gebruikt als nulmeting: beschrijvingen, foto's, tekeningen en cijfers over de bestaande en beoogde situatie; die inzicht geven in de onderhoudsstaat, monumentwaarden, energieverbruik en exploitatie. De eerste evaluatie kan bestaan uit een beschrijving

van in hoeverre de plannen zijn gerealiseerd, revisietekeningen en fotomateriaal. De energieprestatie en exploitatie kunnen over een wat langere periode (1-3 jaar) worden gemonitord via de boekhouding.

Over de resultaten van de Pilots

Een deel van deze bovengenoemde onderwerpen is beperkt inzichtelijk gemaakt via deze pilot; op basis van drie gesprekken van 1-1,5u met de initiatiefnemers. Dit kan verder in kaart gebracht worden nadat de werkzaamheden zijn uitgevoerd. Denk hierbij aan de beslisrollen van partijen, invloedsfactoren, impact op erfgoedwaarden en investering. Op de langere termijn, na ca. twee jaar, kunnen cijfers over de milieuprestatie (incl. energieprestatie) en exploitatie worden bijgehouden en geëvalueerd. De initiatiefnemer kan dit met betrokken partijen zelf uitvoeren, eventueel ondersteund door ingehuurd deskundigen en/ of ondersteund door studenten. Om resultaten van de drie Pilots vergelijkbaar te maken wordt geadviseerd toch een aantal generieke 'meeteenheden' aan te houden zoals hierboven beschreven.

Over subsidies voor innovatieve verduurzaming

Subsidieverstrekking van toekomstige subsidies voor het verduurzamen van erfgoedpanden wordt aanbevolen explicieter aan te geven wat voor lessen zij willen opdoen en/ of welke (typen) data zij daarvoor willen verzamelen. Ook wordt aanbevolen expliciet te maken in welke mate benodigde evaluaties en monitors kunnen worden bekostigd uit deze subsidies omdat initiatiefnemers daarmee worden gestimuleerd, naast (theoretische) plannen, juist de praktische kennis en ervaring (de nuance van maatwerk) inzichtelijk te maken. Dit gebeurt op dit moment zeer beperkt waardoor kennis beschikbaar blijft de betrokken partijen van een project zelf.

5.2 Kennisuitwisseling erfgoedprofessionals

Professionals uit de erfgoedsector gaven aan behoefte te hebben aan verdiepende vakinhoudelijke kennis over de verduurzaming van erfgoedpanden. Specifiek ligt er een behoefte in:

- nieuwe oplossingen voor erfgoedpanden in buitengebieden;
- oplossingen voor erfgoedpanden met (grote) gestapelde opgaven;
- 'low tech' oplossingen;
- kennis over brandveiligheid van daken met zonnepanelen.

Het ligt voor de hand dit te laten uitvoeren door kennisorganisaties (zoals onderwijsinstellingen en/ of Libau) en de erfgoedpraktijk zelf (via een netwerkorganisaties zoals het *Erfgoedlab Groningen* of de Vereniging Restauratie Noord).

De erfgoedpraktijk stelde tijdens het *Erfgoedlab Groningen* voor meer ruimte te creëren voor innovatie op inhoud en proces via experimenten. Traditionele oplossingen voor verduurzaming en de organisatie van het ontwerpproces lijken op dit moment onvoldoende om tot de benodigde zorgvuldige versnelling te komen van de verduurzaming van erfgoedpanden. Hier kunnen ontwerp opdrachten, zoals innovatiesubsidies (gericht op de uitvoering) en experimenteerprojecten (hands-on aanpak met als voorwaarde monitoring) voor worden ingezet.

Initiatiefnemers van innovaties zijn vaak afhankelijk van subsidies, het ligt daarom voor de hand een koppeling te maken met bijvoorbeeld gemeenten (lokale duurzaamheidsprogramma's) en de provincie Groningen (regionale regelingen voor onderhoud en herbesteding of het *Erfgoedlab Groningen*).

Dynamische vorm voor kennisdeling over maatwerk

Een manier om kennis te delen zijn publicaties zoals rapporten of (kennis)brochures. Tijdens het *Erfgoedlab Groningen* werd vooral aangegeven dat er behoefte is een dynamische vorm om de uitwisseling van kennis en ervaringen te bevorderen. Via gesprekken wordt kennis over de nuance van maatwerk besproken, die verder gaan dan 'vereenvoudigde' theorie, modellen en technieken. De professionals vermoeden dat dit ook de momenten zijn waarop samen nieuwe oplossingen bedacht en geëvalueerd kunnen worden. Er is een voorkeur voor bijeenkomsten op locatie, met lezingen – om geïnspireerd te raken en buiten de reguliere locaties waar men elkaar ontmoet – met elkaar in gesprek te gaan.

Erfgoedprofessionals pleiten daarom voor continuïteit van het *Erfgoedlab Groningen* van de provincie Groningen. En ook door op die momenten de rol van kennisinstellingen te gebruiken in de vorm van een inleidende presentatie. Zo initieert de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed met enige regelmaat onderzoeksprojecten en publicaties (rapporten, brochures, infographics, filmpjes); worden diverse onderzoeks- en onderwijsprojecten uitgevoerd binnen en met het MBO, HBO en WO (rapporten en

beroepsproducten); komen veel vragen binnen en worden adviezen gegeven bij gemeenten (ook via Libau, zoals het Steunpunt Cultureel Erfgoed), het Erfgoedloket Groningen en andere organisaties zoals de Vereniging Restauratie Noord (VRN) en de Vereniging voor Groninger Monumenteigenaren (VGME); en hebben – last but not least – eigenaren en adviserende en uitvoerende erfgoedprofessionals doorlopend projecten waarin praktische kennis en ervaring wordt opgedaan.

Een Erfgoedlab is een uitgelezen kans om op thema kennis en ervaring delen, toekomstige opgaven te adresseren én gezamenlijk na te denken over oplossingen hiervoor.

5.3 Oplossingen voor particuliere eigenaren van monumentale woningen

Particuliere eigenaren van monumentale woningen verkeren in een andere context dan institutionele eigenaren, hun kennis, middelen en tijdshorizon is over het algemeen. Zij hebben vermoedelijk andere oplossingen of een andere aanpak van het proces en bijbehorende faciliteiten nodig. Welke verduurzamingsmaatregelen liggen (vanwege de complexiteit of kosten) binnen het bereik van particuliere eigenaren van monumentale woningen? En welk handelingsperspectief kan hen geboden worden als alle betaalbare technische ingrepen zijn gedaan? Erfgoedpanden vallen vaak onder de onrendabele top, investeringen zijn relatief hoger dan die van niet beschermd panden. Er zijn situaties bekend van particulieren die de grootste stappen in verduurzaming al gezet hebben maar nog steeds een (te) hoog energieverbruik hebben waardoor de bekostiging van reguliere onderhoudskosten in de verdrinking komt. Wat zijn kansen van nieuwe financiële instrumenten (energiesubsidie voor erfgoedpanden of laag tarief voor collectief grootverbruik)? Deze vragen overstijgen het niveau van de individuele pandeigenaar en vormen een pleidooi voor extra aandacht naar de context en mogelijkheden van particuliere eigenaren van monumentale woningen richting beleidsmakers van gemeenten, de provincies en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en/ of het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Bij de gesprekstafels tijdens het *Erfgoedlab Groningen* bleek onderling onduidelijkheid over welke verduurzaming er in erfgoedpanden wordt toegepast door de particuliere eigenaar. En daarmee dus ook welke effecten zijn realiseren ten aanzien van verduurzaming. Ook is onbekend wat zijn feiten over low tech oplossingen, 'half-klimaten' en 'bepaalde' energiemaatregelen die deze eigenaren toepassen? Erfgoedprofessionals vinden het waardenvol als dit geïnventariseerd wordt, waarbij expliciet inzicht gegeven wordt in de oplossingen zelf en de impact op de: erfgoedwaarden, energieprestatie, exploitatie en tevredenheid van de eigenaar.

Jaarlijks bevaart het Nationaal Restauratiefonds via een landelijke enquête eigenaren van monumenten op uitgevoerde verduurzaming. Dit geeft enigszins inzicht in wie met verduurzaming bezig is en om wat voor ingrepen dit gaat. Maar het kwalitatieve verhaal, het maatwerk, de resultaten en nuances zijn daarmee niet inzichtelijk gemaakt.

Een ander periodiek onderzoek is de landelijke Energiemonitor voor Rijksmonumenten, uitgevoerd in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Alhoewel dat inzicht geeft in energieresultaten vallen monumenten in de provincie Groningen (zoals regio specifieke gebouwtypen) buiten de scope van de deelnemende rijksmonumenten.

GRRG-duurzaamheidsevaluatie

Een eerste vervolgstap in kennisontwikkeling op dit gebied is opgepakt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincie Groningen. Zij initiëren onderzoek waarbij de GRRG-subsidie (van de provincie Groningen) als basis is genomen. Binnen deze subsidie voor groot onderhoud en restauratie is een (relatief bescheiden) deel van de subsidie beschikbaar voor verduurzaming (en herbesteding). Aangezien groot onderhoud, restauratie en herbesteding natuurlijke momenten zijn verduurzaming mee te nemen wordt vermoed dat eigenaren die deze subsidie aanvragen, een omvangrijker plan voor verduurzaming hebben. In totaal kunnen vijf particuliere eigenaren van rijksmonumenten participeren in het onderzoek en op die manier kennis delen. De uitvoering vindt plaats tussen oktober 2023 en maart 2024 en wordt uitgevoerd door Libau en de Hanzehogeschool Groningen.

Gemeenten als kennismakelaar

Gemeenten (of een regionaal alternatief) kunnen als kennismakelaar optreden. Volgens erfgoedprofessionals bij voorkeur niet via een online kennisplatform maar 'live' en op maat. Bijvoorbeeld over DIY-oplossingen (Do It Yourself, voor klussers) en ten aanzien van voorlichting om fouten met niet

verwarmen (en vochtschade op termijn) of illegale ingrepen (verlies monumentwaarden) te voorkomen. Dit kan specifiek gaan over verduurzaming, maar omdat verduurzaming vaak gelijktijdig plaatsvindt met andere ingrepen ook in combinatie met bijvoorbeeld restauratie, herbestemming en/ of versterking. De gemeente Groningen is een goed voorbeeld is van een gemeente waarbij de afdelingen erfgoed en duurzaamheid niet alleen inhoudelijk nauw samenwerken maar ook gezamenlijk communiceren met een speciale duurzame monumentenwebsite en een gezamenlijke publicaties. De meeste gemeenten werken nog met los van elkaar opererende afdelingen waardoor eigenaren veelal van het spreekwoordelijke kastje naar de muur worden gestuurd. Veel gemeenten met beperkte tijd voor erfgoed hebben helaas beperkt tijd deze vraagstukken zorgvuldig op te pakken, mogelijk kan in de samenwerking (via het Steunpunt Cultureel Erfgoed) hier meer inzicht en handelingsperspectief voor erfgoedmedewerkers van gemeenten in worden gecreëerd.

5.4 Duurzame borging van kennis

Er zijn zorgen over hoe bestaande kennis in de sector wordt behouden en uitgewisseld. Dit betreft zowel pand-gebonden informatie als pand-overstijgende informatie. Deskundigen en organisaties hebben verschillende soorten kennis beschikbaar maar weten niet altijd de doelgroepen te bereiken (omdat die niet weten dat die kennis er is of waar die te vinden is). Andersom weten eigenaren en adviserende en uitvoerende erfgoedprofessionals niet altijd waar welke kennis aanwezig is.

Door erfgoedprofessionals werd tijdens het *Erfgoedlab Groningen* voorgesteld een organisatie aan te wijzen die als innovatie- of kennismakelaar kan optreden (zie ook paragraaf 5.3), zoals de gemeente of een regionaal alternatief.

Overigens werken de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Libau en diverse gemeenten al een aantal jaar aan het ontsluiten van pand-overstijgende informatie; de afgelopen jaren in toenemende mate over verduurzaming. Wat betreft pand-gebonden informatie deelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in het kader van het *Werkproces Versterking Erfgoed* al enkele jaren (digitale) kennisdossiers met informatie die bij hun bekend is; ontsluit de gemeente Groningen via de digitale *Cultuurhistorische waardenkaart* beleid en documentatie over erfgoedpanden; en kunnen eigenaren bij het Erfgoedloket Groningen vragen stellen over waar informatie over hun pand te vinden is. Beschikbaarheid van de kennis hangt ook in dit geval dus samen met of men de weg naar de instanties weet te vinden.

Er liggen op dit moment diverse vragen die nader opgepakt moeten worden. Specifiek ten aanzien van digitale informatie bijvoorbeeld: welke informatie is beschikbaar, waar is dit beschikbaar, hoe kan ik daar toegang toe krijgen en/ of hoe kan ik daar informatie aan toevoegen? Deze vragen gaat alle partijen aan die betrokken zijn bij het behouden en verbeteren (waaronder verduurzamen) van erfgoedpanden: eigenaren, monumentenzorg, adviseurs, uitvoerders en kennisinstellingen. Concreet wordt geadviseerd dit als toekomstig thema op te pakken bij het *Erfgoedlab Groningen* (van de provincie Groningen) op te pakken, maar ook binnen andere netwerken zoals het *Erfgoedberaad Groningen* (gefaciliteerd en gecoördineerd door het Steunpunt Cultureel Erfgoed) en het onderwijsinstellingen ten aanzien van erfgoed.

Tot slot werd opgemerkt tijdens het *Erfgoedlab Groningen* dat de meest duurzame vorm om kennis te borgen het onderwijs is. Daar wordt kennis continue doorgegeven aan de jonge generatie, in het kader van krapte in de markt en zorgen over jonge aanwas in de sector vormt dit een aandachtspunt voor de erfgoedpraktijk. Overigens was dit ook het thema van het volgende Erfgoedlab in september 2023.

Bijlage 1 – Gespreksverslag Nederlands hervormde kerk, Overschild

Jur Bekooy, bouwkundige Groninger Kerken, 17 april 2023

Het plan voor innovatieve verduurzaming

Voor verduurzaming is de ambitie: de gasmeter eruit. Dit wordt gedaan via het warmbouwenconcept¹. Waar mogelijk wordt energie bespaard, energieopwekking gebeurt via aardwarmte, elektrisch (zonnepanelen nieuwbouw) en een q-roof (warmte via aluminium lamellen uit dakpannen). Een q-roofsysteem kan als enkele verduurzamingsmaatregel niet uit, maar omdat pannen eraf gaan voor restauratie wel. Een laatste onderdeel is energieopslag, dit gebeurt volgens het warmbouwen concept via waterleidingen in de wanden. Het voordeel is dat (bij constructies met geringe dikte) het dauwpunt dan verdwijnt. Een voordeel: een droog gebouw kost minder energie om op te warmen.

Energieopwekking vs. netcongestie

Technisch zijn aardwarmte en zonnepanelen niet spannend, de vraag is straks of er dan voldoende warmte is op de momenten dat die behoefte er is. En of de geleverde energie van de PV-panelen daadwerkelijk gebruikt kan worden, in Overschild is het energienet overbelast en eerder hebben bewoners ervaren dat hun panelen afgeschakeld werden door de netbeheerder omdat het energienet het niet aan kon.

Slopershoogte, maar dan nog

Vanwege de benodigde versterking, leegstand en slechte onderhoudsstaat is dit pand bijna op slopershoogte. Er moet zoveel gebeuren dat gelijktijdig vrij rigoureuze maatregelen getroffen kunnen worden. Normaal doet Groninger Kerken dit in vergelijkbare gebouwen niet. Of het q-roofsysteem en het warmbouwen concept praktisch uitpakken zoals bedacht is spannend. Daar durft Jur zijn hand niet voor in vuur te steken dat dit lukt, maar er is goed aan gerekend dus het moet werken. Om deze reden wordt de invoer en uitvoer van de energiehuishouding van de kerk na oplevering gemonitord, inclusief energieopslag. Dit is een voorwaarde vanuit de subsidie, hoe we dit moeten doen is niet gegeven en nog niet bekend.

Negen jaar procesverloop tot op heden

In 2014 is de eerste mijnbouwschade gemeld. Omdat er ook een restauratiebehoefte was heeft Holstein Restauratiearchitectuur ook een restauratieplan gemaakt. Er werd onderscheid gemaakt tussen restauratie (subsidie GRRG) en mijnbouwschade.

Een jaar later wat de kerk een voorbeeldproject in de studie Levende Monumenten in een Leefbare Regio ([RCE 2015](#)). Vanuit dat project is sterker ingezet op versterking (met de NCG) en het thema doorbestemming. Deze integrale benadering van behoud en betekenis (via doorbestemming) sluit aan bij het rijksbeleid Erfgoed Telt ([RCE 2018](#)), ook verduurzaming wordt onderdeel van het plan.

De plannen voor restauratie, het herstel van mijnbouwschade en versterking waren relatief snel gemaakt. Echter liep het project in 2018 aanzienlijk vertraging op toen minister Wiebes de versterking en het schadeherstel 'on hold' zette. Door stopzette raakte stemming verhit met het dorp en met de gemeente (vergunningverlening). Naast twee jaar van bedenkingen over de nieuwbouw en de discussie begonnen bouwkosten op te lopen. Gelukkig zegde de provincie in 2019 toe het project te willen ondersteunen waardoor de planvorming kon doorgaan. Dit kwam de algehele stemming in Overschild niet ten goede, wat ook zijn weerslag had op het project voor de kerk. Het project vereiste aanzienlijk meer overleg met de omgeving. Al met al leverde de 'on hold-actie' van het rijk een totale vertraging van vier jaar (2018-2022) op. Een periode waarin er heel veel gebeurde in de wereld en de bouwkosten enorm stegen. Als gevolg moesten de mijnbouwinstaties (IMG en NCG) intern bespreken of extra middelen beschikbaar konden komen. Dit koste tijd en gaf onzekerheid over of er wel voldoende financiële dekking voor het project zou zijn. Een opsteker in die periode was de provinciale innovatiesubsidie.

¹ Warm bouwen ([Bouwdynamica, 2023](#)): "Warm-bouwen is een installatietechniek die zich manifesteert als thermische isolatie. Door de temperatuur van de gebouwschil op bijna 20 °C te houden blokkeert het warmteverlies naar buiten. Het temperatuurverschil met de verwarmde zone (20-22 °C) is dan namelijk zeer gering."

De stand van zaken

Begin dit jaar waren alle stakeholders akkoord met het integrale maatwerkplan en zit het project in laatste fase van bouwvoorbereiding. Het plan is om de volgende maand (mei 2023) te aanvangen met de uitvoering.

Lessen

Verwacht wordt dat na de uitvoering het totaalplan ca. 10 jaar heeft geduurd, het is met vijf thema's simultaan schaken. Als institutionele organisatie ben je enigszins bekend met de werkwijze en wordt je voor je inzet betaald. Maar anders is dit voor een argeloze particuliere gebouweigenaar. Eigenlijk ben je dan allang afgehaakt voor de uitvoering in zicht komt. Volgens Jur Bekooy loont doorzetten, je wordt voor je inzet beloond met een prachtig hersteld en prima bruikbaar kerkgebouw.

Financiële ondersteuning hard nodig

Ook vraagt Jur Bekooy zich af of de overheid zich voldoende beseft dat dit alleen kan als zij veel geld in dit soort projecten investeren. Er is subsidie verstrekt vanuit Erfgoed Telt (uitvoeringsgeld), subsidie van de regio Groningen-Assen (doorbestemming), het inzetten op koppelkansen (versterking) en voor verduurzaming (innovatiesubsidie van de provincie). Zonder deze subsidies was er veel minder of wellicht geen aandacht voor deze thema's geweest, als eigenaar kun je dat niet allemaal dragen.

De projectleider merkte op dat er via diverse regelingen procesgeld (ontwerp, begeleiding, monitoring) te krijgen is, maar nagenoeg geen uitvoeringsgeld. Voor regulier en groot onderhoud en verduurzaming lukt het vaak wel, maar voor verbouw en doorbestemming niet. Dit soort projecten zijn onrendabel, of er nu vijf opgaven liggen of één, en moeten 100% gedragen worden met subsidies, fondsen en overige projectbijdragen om een toekomstige sluitende exploitatie mogelijk te maken. Investeren en afschrijven ten laste van de exploitatie is bij dit soort onrendabele monumenten financieel – en zeker maatschappelijk – niet mogelijk. Projecten worden haalbaar als de exploitatiekosten laag zijn. Gepleit wordt voor meer middelen voor projectuitvoering.

Een zeer positieve ervaringen heeft Jur Bekooy met de flexibele houding van diverse partners en expliciet de provincie Groningen. Een project als dit vergt simultaan schaken waardoor bepaalde borden soms langer onbespeeld blijven. Dan betekent dat de termijn van sommige deadlines (subsidies, reactietermijnen) verlopen, verschillende partners hebben laten zien dat ze de wil hebben een project te laten slagen en waren hier flexibel in door daar uitstel op te geven.

Opgaven voor de toekomst

Voor de Groninger Kerken is het gebruik van kerkgebouwen een belangrijke taak. De balans in gebruik is variabel, evenals de kosten en baten. De exploitatie moet budgetneutraal zijn en het liefst een beetje opbrengen. Dit verschilt per kerk, veel kerken hebben een kleine exploitatie (als dat op orde is kan de kerk gebruikt worden) maar er zijn ook kerken met een grote exploitatie (dit is soms uitbesteed aan een pachter of beheerder).

Werktuigbouwers moeten aan de slag

Een grote factor in de exploitatie zijn de energiekosten, het is verleidelijk in verduurzaming te investeren. Maar als dit vanwege hoge investeringskosten leidt tot hogere exploitatiekosten, dan dreigt het moeilijk te worden te investeren. Voor Groninger Kerken ligt er een grote opgave in verduurzaming, vooral op installatietechnisch gebied zodat het gebouw bouwkundig ontzien kan worden. Dit vraagt specifieke kennis: de werktuigbouwers moeten aan de bak!

Waterstofkerk?

Groninger Kerken wil graag duurzame verwarming, dus van het gas af (zoals Garmerwolde). Zeker omdat we weten welke ellende aardgaswinning kan opleveren. Specifieke interesse is er in de waterstoftechniek: er lijkt potentie de aardgassystemen om te kunnen bouwen (dus hoeft er qua verwarmingssysteem en bouwkundig weinig te gebeuren), ook kan deze energie opgewekt en opgeslagen worden in de zomer ten behoeve het van gebruik ervan in de winter. Het plaatsen van een waterstoftank en -generator is natuurlijk niet niks.

Ook wordt met interesse gekeken naar hoogtemperatuur warmtepompen en biogas. Een belangrijke beslisfactor is het omslagpunt in betaalbaarheid, met het oog op de exploitatie. Daarbij moet verder gekeken worden dan het gebouw: naar het gebruik. De behoeftekant van warmte is heel specifiek.

Gevoel koude voorkomen, niet verwarmen

Voor sommige kerken wordt weer nagedacht over voetverwarming. Daar waren klachten over beperkte koudeval, door de kerkbankdeurtjes dicht te doen bleek de warmte binnen te blijven. Of de potentie van lokaal verwarmen waarbij niet de hele kerk maar de mensen verwarmd worden. In veel kerken liggen warmtedekens en stoofjes, in het project Sublieme Schoonheid, Sublieme Duurzaamheid ([Rijksbouwmeesters 2021](#)) bedachten ontwerpers van de Zwolse Design Academy de nieuwe Kazuifel (priesterjurk) met stoofjes en tent (transparante iglo verwarmen). Allemaal ideeën vanuit het concept: als je koudeval niet voelt neem je het onbehagen weg is ook de vraag de verwarming een graadje hoger te zetten.

Bijlage 2 – Gespreksverslag Enne jans heerd, Maarhuizen

Joost Renzenbrink, voorzitter stichting Enne jans heerd, 19 april 2023

Het plan voor innovatieve verduurzaming

Het doel van het project was een maatschappelijk bedrijf (culturele hotspot) te huisvesten. Ingrepen aan de locatie en het pand moesten circulair zijn en het pand moest aardgasvrij worden. De historische locatie en gebouwen vormden inspiratiebron voor het ontwerp: veelvoorkomende kleuren en materialen en vrijgekomen materialen zijn gebruikt in het nieuwe ontwerp².

Het voorhuis omvat een restauratie en duurzame renovatie zodat er een gezin kan wonen en betere prestaties zijn op het gebied van thermisch comfort en energiezuinigheid. In de schuren vindt de herbestemming en innovatie plaats. Slechte delen (oude koestallen) zijn gesloopt en oplangers en sporen zijn vervangen waar nodig. In de kleine schuur is het theater gesitueerd, de horecakeuken en het dagcafé tussen de grote en kleine schuur. Het energieconcept omvatte aanvankelijk een bodemwarmtesysteem met warmtepomp en zonnepalen (op de zuidelijk dakvlak van de kleine schuur) om de nieuwe (via vloerverwarming) te verwarmen ruimte te voorzien van warmte. Daarbij zou fors ingezet worden op isolatie, niet alleen vanwege de duurzaamheidsambitie maar ook vanwege geluidsnormen met het oog op de theaterfunctie. Om dit dikke isolatiepakket (aan de buitenzijde) te realiseren en het beeld van de buitenzijde niet te ingrijpend te wijzigen is gekozen voor het laten zakken van de historische kap. Dit is gerealiseerd door aan de onderzijde van de gebinten en sporen stukken af te zagen en de constructie vervolgens te laten zakken. Een eenvoudig concept, maar een vernieuwend idee en uitdagend in de uitvoering. Normaal zou dit een kostbare exercitie zijn, maar omdat het pand vanwege de technische staat groot onderhoud nodig had vielen de kosten relatief laag uit. Ventilatie is gerealiseerd via airsocks tussen de nok en hanenbalk³.

De grote schuur is grotendeels gerestaureerd (nieuw riet), vanwege het te verwarmen volume is hier gekozen voor behoud; aanvankelijk zou het programma omgekeerd in de schuren gerealiseerd worden. Overigens is aardig te vermelden dat de transparante zonnepanelen op het zuidelijk dakvlak van de grote schuur al door Staatsbosbeheer waren geplaatst voor dit project stond, veel mensen nemen aan dat dit onderdeel is van dit project.

Wijzigingen in het plan

Omdat niet geboord mocht worden in de wierde is afgestapt van een bodemwarmtesysteem, naar een luchtwarmtepomp. In beide gevallen verzorgt een warmtepomp de warmtebehoefte van de Enne jans heerd, echter is gekozen voor een hybride systeem met het Cv-systeem als back-up vanwege de hoge investeringskosten. Daarmee is het eindresultaat niet aardgasvrij.

Een uitdaging was het aanbrengen van licht via het zuidelijk dakvlak van de kleine schuur (theaterzaal). Omdat sprake is van een onbeschermde rieten kap (grote schuur) moesten de dakramen brandwerend worden gemaakt. Dit was niet mogelijk met een dakraam, daarom zijn duurdere brandwerende voorzetramen geplaatst.

Het verwerven van overeenstemming over het plan en de subsidies is een tijdrovend proces geweest, in een tijd waarin bouwkosten regelmatig stegen was dit zeer uitdagend. Tijdens het project zijn diverse bezuinigingskeuzes gemaakt om het plan te kunnen uitvoeren, dit is onder andere ten koste gegaan van het hergebruiken van vrijgekomen materiaal (opslag en bewerking is kostbaar) en de eerder genoemde keuzes in het verwarmingssysteem.

Zeven jaar procesverloop

De initiatiefnemer, de stichting en eigenaar van de gronden Staatsbosbeheer vinden elkaar in de ideële doelstelling om dit pand en de wierde te behouden voor de toekomst door een maatschappelijke onderneming het pand te laten exploiteren als culturele hotspot.

In de beginperiode is mijnbouwschade afgehandeld door het IMG. Toen is ook bepaald dat pand buiten de contouren van het erkende mijnbouwschadegebied ligt, daardoor is versterking niet aan de orde en

² Dit is niet besproken met Joost Renzenbrink maar verteld door de initiatiefnemer Mayke Zandstra in een eerder gesprek in 2021.

³ In deze paragraaf zijn diverse maatregelen beschreven die niet tijdens het gesprek aan de orde kwamen maar tijdens rondleidingen in 2021, 2022 en 2023 door de initiatiefnemers Mayke Zandstra en Gijs van Rhijn.

kan geen gebruik worden gemaakt van de waardeverminderingregeling. Het project richt zich dus primair op restauratie, herbestemming en verduurzaming.

Het initiatief startte ca. zeven jaar geleden door Mayke Zandstra en Gijs van Rhijn, zij zochten een plek voor hun droom. Na het contact met Staatsbosbeheer en het vinden van deze plek richtte zij de stichting Enne jans heerd op. Echter werd de opgave omvangrijk en is een nieuw stichtingsbestuur gezocht zodat Mayke en Gijs zich konden richten op het oprichten van het bedrijf. Joost zit op ca. vier jaar in bestuur van de stichting Enne jans heerd. Het inhoudelijk plan is ontwikkeld onder regie van Onix-architecten en uitgevoerd door Bouwgroep Dijkstra Draisma.

De ontwikkeling van het wierdegebied gebeurt op initiatief van Staatsbosbeheer en de gemeente Het Hogeland. Zo is een klein deel van het Pieterpad verlegd langs de Enne jans heerd (dat liep aan de andere kant van het Mensingerweesterloopdiep) en is met de aanleg van het nieuwe bruggetje door de gemeente gerealiseerd. Daarnaast werk Staatsbosbeheer aan de herbestemming van de andere boerderij aan de wierde en knapt de gemeente de begraafplaats op de wierde op. De stichting Enne Hans Heerd onderzoekt nog of een eerder bezuinigd idee met ateliers (Cubesteets) in of nabij het afgegraven deel van de wierde in een andere vorm van Cabiners (zelfvoorzienende trekkershutten) kan worden gerealiseerd.

Lessen

Het project is vanuit ideële doelstellingen ontstaan en omvat een complexe financiële puzzel, in totaal ca. 3,5 miljoen euro nodig om de restauratie, herbestemming en verduurzaming te realiseren. Regelmatig kwamen de initiatiefnemers en stichting voor financiële uitdagingen te staan:

- Het heel ingewikkeld zoveel middelen te moeten verzamelen, elke regeling kent eigen doelstellingen en voorwaarden waaraan voldaan moet worden. Je wilt inhoudsgedreven werken maar wordt soms gedwongen geldgedreven te werken door een verhaal te schrijven dat aansluit bij de subsidievoorwaarden. De provincie Groningen gaf overigens een ander signaal af met de subsidie over innovatie, deze was gericht op einddoelen en niet juridisch dichtgetimmerd qua voorwaarden. Dat is als zeer prettig ervaren.
- Sommige regelingen stellen specifieke eisen aan de volgorde van werkzaamheden: de restauratie moest afgerond zijn voordat subsidie voor panelen werd verstrekt.
- Door de lange duur van het project (het vergt met veel partijen afstemming) kunnen kostenstijgingen optreden, zoals de afgelopen jaren met bouwkosten is gebeurt. Daardoor moesten bezuinigingen plaatsvinden. Maar bezuinigen kan betekenen dat je niet meer aan voorwaarden van subsidies voldoet en deze niet ontvangt of moet terugbetalen. Het team van deskundigen in de stichting en bij de architect en aannemer bleken hierin onmisbaar.
- De stichting is gestart zonder middelen, er was geen geld en voorfinanciering voor personeel of planvorming. Dit is anders voor institutionele eigenaren met personeel, exploitatiegelden en investeerders (zoals leden of donateurs). Een van de grootste uitdagingen was het verwerven van een hypotheek van het NRF, dit omvatte ca. een zevende van het benodigde budget, maar als je geen middelen, pand in goede staat of exploitatie zonder historie hebt wordt het heel lastig. Uiteindelijk heeft het ruim een jaar geduurd, spannend omdat de hypotheek onderdeel was van het dekkingsplan die de basis vormde voor de honorering van de subsidies. Uiteindelijk was het boerderijfonds de partij waardoor alles kon beginnen, omdat zijn subsidie verstrekte wilden andere partijen ook doorzetten.
- Alhoewel de officiële opening eind juni is vinden al enkele evenement plaats in de Enne jans heerd, zonder faciliteiten (geen verwarming, ventilatie en horecakeuken, maar met losse koffiezetapparaten en waterkokers). De nieuwe aansluiting is namelijk nog niet gerealiseerd door Enexis. Zonder faciliteiten, geen volledige gezonde exploitatie en wordt er verlies gedraaid. Als dit niet binnen enkele weken gebeurt wordt het spannen voor de initiatiefnemers, ook zij hebben privé fors geïnvesteerd om het project te realiseren en moeten aan hun financiële verplichtingen voldoen. NB4. rond de feestelijke opening van de Enne jans heerd – een jaar na de gesprekken hierover startten – is de aansluiting gerealiseerd.

Nog een tip voor initiatiefnemers: neem ontwerpkosten mee in je aanvankelijk projectidee, een belangrijke succesfactor is het kunnen bekostigen van een goede mix in het team die het project moeten ontwikkelen.

⁴ Bericht tijdens de feestelijke opening van de Enne jans heerd op 30 juni.

Beginnen met niets, complex en kansrijk

Technisch kunnen we heel veel, maar je begint met weinig. Een pand waar veel aan moet gebeuren en een locatie waarop de energievoorzieningen nog niet aanwezig zijn. Er waren geen aansluitingen voor het riool en aansluitingen waren licht of aangelegd tot de openbare weg. Met een archeoloog is onderzocht hoe de aansluitingen naar de meterkast konden worden aangelegd, dit archeologisch onderzoek moet je als initiatiefnemer zelf bekostigen. Na de eerste graafwerkzaamheden konden anderen ook hun kabels en leidingen aanleggen.

Voor de restauratie, herbestemming en verduurzaming moesten grote ingrepen plaatsvinden. Inhoudelijk ingewikkeld, financieel complex maar het biedt ook kansen. Als grote ingrepen nodig zijn kost het minder moeite om verschillende ambities te realiseren: sommige werkzaamheden kunnen gecombineerd worden (dak- en wandonderhoud met het verlagen geïsoleerde kap en vensterpartij), kosten vallen dan relatief lager uit (dan wanneer ze separaat uitgevoerd worden) en ook kon gemakkelijker voldaan worden aan hoge kwaliteits- en kwantiteitseisen van duurzaamheidssubsidies omdat sowieso grote ingrepen nodig waren.

Het vergunningstraject duurde belachelijk lang, maar breed draagvlak

Een breed pallet van ambities voor rijksmonumenten op een rijksbeschermden wierde vereisen het afwegen van vele facetten, bij het team van de v maar ook bij de overheden. Ook binnen overheden moeten verschillende afdelingen wat vinden van het plan. Vooral bij de provincie en gemeente is dit als langdurig ervaren, soms zelfs belachelijk lang. Uiteraard is er altijd iets te vinden van het plan, zeker op deze plek. De Cubestee waren onderdeel van veel discussie: vanuit het landschap paste deze niet, want ze hadden geen schuin dak, er was natuurcompensatie nodig, etc. Dat koste veel tijd en geld.

Gelukkig waren er diverse ambtenaren die zich inzetten voor het initiatief, hun inzet en ook die van anderen was een succesfactor: de veelheid van betrokken partijen, het grote enthousiasme en daarmee het brede draagvlak van het plan. In het klein gebeurde dit ook binnen de stichting (diverse expertise). Per partij moet je kijken waar hun kracht ligt, zo is veel samengewerkt met Staatsbosbeheer. Heel bevlogen mensen op inhoud, maar niet altijd scherp op de financiering zoals wij dat moesten zijn bij de herbestemmingssubsidies.

Opgaven voor de toekomst

Er zijn geen specifieke opgaven benoemd, naast de bovenstaande lessen. In het gesprek vormde de financiële puzzel met vele specifieke voorwaarden de boventoon. Deze puzzel is ervaren als een juridisch kaartenhuis die bij bezuinigingen aangepast moest worden zonder in te storten.

Bijlage 3 – Gespreksverslag Villa Barmerhoek, Doodstil

Jan Harm Eppinga, projectleider stichting Het Groninger Landschap, 1 mei 2023

Het plan voor innovatieve verduurzaming

Het project startte aanvankelijk enkel vanuit villa Barmerhoek, het doel was deze toekomstbestendig te maken: een circulaire en aardgasvrije verduurzaming. Een behoorlijke opgave voor een pand met een historisch interieur. Voor de subsidie van de provincie (pilot *Innovatief Verduurzamen van Erfgoed in Groningen*) ontstond het idee het project in twee delen op te knippen: het verduurzamen van het pand en het delen van kennis over besluitvorming hierover. Dit soort opgaven zijn complex, helemaal voor particuliere eigenaren. Dit tweede spoor moet inzicht geven in de kosten en baten van verduurzamingsmaatregelen, in termen van investering, energieverbruik, milieuprestatie en monumentwaarden. Hiervoor bestaan we wat tools, maar niet specifiek gericht op circulariteit en aardgasvrij.

Voor de villa is het plan dat de buitengevels, vloeren, dak en zolders (minder oppervlak dan het dak) worden geïsoleerd; waar mogelijk: monumentwaarden en het voorkomen van bouwfysische risico's zijn leidend. Er wordt gewerkt met circulaire (isolatie)materialen waar mogelijk (zie hiervoor). Voor glas-inloodvensters lukt dit bijvoorbeeld niet, die worden niet gewijzigd maar wel hersteld. Het verwarmingssysteem wordt een hybride systeem: in de basis een luchtwarmtepomp en als back-up het huidige aardgas Cv-systeem (mocht de theorie over de luchtwarmtepomp in de praktijk anders uitpakken).

Zeven jaar procesverloop tot op heden

De villa is indertijd door de burgemeester (die eveneens boer was) gebouwd, de boerderij is daarna steeds vererfd. De laatste eigenares was Riekje Voorthuizen, helaas was er in die eigendomsperiode onvoldoende onderhoud gepleegd en werd een bouwfout gemaakt (vervanging van een metselwerk tussenstijl voor een houten). Naast deze schadeoorzaak had het pand te leiden onder mijnbouwschade, de toren stond op instorten. In het legaat van Riekje Voorthuizen stond een opdracht om de Villa te behouden en te versterken. De Villa is overgenomen voor de versterking, deze is uitgevoerd onder regie van Het Groninger Landschap. Tussen 2016-2018 vonden twee trajecten plaatst: versterking met het CVW en restauratie door Het Groninger Landschap. De samenwerking met het CVW was hierin problematisch vanwege onduidelijkheid over wie benodigd meerwerk zou betalen, de garantstelling van te maken kosten door Het Groninger Landschap was hierin een succesfactor.

In het najaar van 2020 is besloten dat het pand toekomstbestendig moest worden gemaakt door een vergaande verduurzaming. Maar vanwege de hoge waarde van het historische interieur werd een kostbare opgave voorzien, gelukkig startte de provincie in die tijd met de pilotregeling waarin een pand met een woonhuisfunctie werd gezicht. Deze inschrijving werd gegund.

Het Groninger Landschap heeft niet de kennis in huis om de kosten en baten voor woonhuizen met historische interieurs op te stellen. Het doel is ambitieus: niet alleen 'gangbare' energiebesparing maar circulaire keuzes. Daarvoor werd via de Onlanders (die werken met circulaire aanbestedingsprocedures) een aanbesteding voor consortia opengesteld. Deze bestond uit een lijst met uitgangspunten en de vraag voor de beschikbare prijs een zo innovatief mogelijk plan aan te bieden. De opdracht is gegeven aan het consortium Renew bestaande uit Holstein Restauratie Architectuur, Brandsbouw en M3energie.

Op het moment van het gesprek was de matrix voor verduurzaming van historische interieurs nog niet afgerond, het is de bedoeling dat deze begin volgend jaar (2024) publiek toegankelijk wordt. Verder vinden voor de villa de laatste werkvoorbereidingen, na de bouwvak moet de uitvoering starten. Er is rekening gehouden met een uitvoeringsperiode tot aan de zomer van 2024.

Lessen

Een van de innovatieve kernonderdelen van dit project is de aanbestedingsprocedure voor een circulair plan. Er is gebruikt gemaakt wordt van de *Rapid Impact Contracting (RIC)*-methodiek waarbij na gunning ontstaat een op impact gerichte samenwerking waardoor het mogelijk wordt maximaal in te zetten op het realiseren van de ambities. De aanbesteding is uitbesteed (georganiseerd door) De Onlanders en omvatte het ontwerp en de uitvoering waarbij voor wat betreft circulariteit is ingezet op de impact van het ontwerp, materialen en energie op langere termijn.

Aanvankelijk viel het tegen dat maar één consortium zich inschreef met een plan. Vermoedelijk heeft dit te maken met het beperkte budget dat voor de begeleidende architect was gereserveerd (het onderzoek zou veel tijd vergen) maar vooral vanwege de conjunctuur. Op het moment van de aanbestedingsprocedure bleek maar één consortium zich te hebben ingeschreven. Partijen die voldoende werk hebben gehad zullen minder ruimte hebben gevoeld in dit vernieuwend en complex project te stappen. Juridisch zaten er nog wel wat haken en ogen aan het consortium, om te kunnen tekenen voor de circulaire aanbesteding moest een stichting worden gevormd, dat wilden de partijen niet. Daarom is een alternatieve invulling gekozen: de opdracht is verstrekt aan de restauratieaannemer die de restauratiearchitect en energieadviseurs inhuurt als onderaannemers. De restauratiearchitect heeft in dit traject een coördinerende rol gekregen.

Tegenval: duurzaamheidsmatrix voor historische interieurs

Dat de matrix nog niet gerealiseerd is heeft verschillend oorzaken. In de basis omdat de opgave complex is. Het in kaart brengen van maatregelen en effecten, voor historische interieurs, is ingewikkeld en vereist diverse expertise. Waarvoor weer afstemming en onderzoek nodig is. Het gevolg hiervan is zoeken naar ruimte binnen budgetten of nadere afbakening en het bijstellen van de planning. Jan Harm en het consortium waren blij dat de provincie steeds beschikbaar was voor overleg over het verlengen van het project.

Eigen bijdragen, een grote opgave

Financieel lagen er diverse opgaven. Voor de villa waren wat problemen met de GRRG-subsidie (groot onderhoud via de provincie) voor de glas-in-loodvensters. Een eerder inspectierapport van de Monumentenwacht Groningen (met waarderingen goed/ matig/ slecht) werd door de beoordelende instanties aangehouden in de beoordeling. De aanvraag werd op die gronden afgewezen terwijl er na het rapport van de Monumentenwacht een bureau gespecialiseerd in interieurs was benaderd voor een specifiek advies. Daar kwamen andere conclusies uit (de staat was op onderdelen slechter dan gedacht). Helaas bleek dit pas na beoordeling waardoor €25.000 subsidie werd misgelopen. Specifiek vindt de projectleider – over het proces van de afwijzing – dat de beoordelende partij meer vertrouwen had moeten hebben in de deskundige achtergrond van de aanvrager. Zij hadden op even contact kunnen opnemen bij twijfel over aangedragen argumenten zodat de onduidelijkheid had kunnen voorkomen.

Gelukkig kon Het Groninger Landschap dit bedrag voor een keer wel opvangen, maar particulieren kunnen dit niet. Dit geldt zowel voor het laten uitvoeren van dergelijk specialistisch advies (die nader inzicht geven) als voor de benodigde eigen bijdrage voor onderhouds- en restauratiesubsidies. Wanneer de totale investering hoog is – zoals bij achterstallig onderhoud, grote panden en/ of panden met hoge interieurwaarden – zal dit voor particulieren ook minder opportuun, de eigen bijdrage is dan te hoog. Wellicht een verklaring waarom veel grote monumentale boerderijen er matig en slecht bij staan.

Mag het een beetje duurzamer?

Daarnaast bleek de verduurzaming van het historische interieur erg ingewikkeld en op lagere termijn mogelijk niet zonder risico's. Vanwege de kosten is er daarom voor een veilige oplossing gekozen: isolatie achter de wandbespanning met 2cm ruimte. Jan Harm vindt dat dit achteraf ambitieuzer ingeschoten had kunnen worden: meer isolatie met sensoren in de ruimte en wanden om te monitoren of het ontwerp in de praktijk goed uitpakt. Dan had ook gewerkt kunnen worden met nieuw soort isolatiematerialen, bijvoorbeeld via injectie in de wanden. Maar daarvoor zijn de middelen helaas niet toereikend, het zijn kostbare verduurzamingsmaatregelen.

Het buitengebied vraag meer autarkische energieoplossingen

Een geluk voor deze locatie was dat de meterkast voldoende modelijkheden biedt voor een duurzame installatie, voor afgelegen en/ of grotere panden is dit een uitdaging. Volgens Jan Harm zouden hier meer autarkische oplossingen voor bedacht moeten worden, dan ben je minder afhankelijk van regionale of landelijke partijen. Het aanleggen van een kabel kan maar zo 2-3 jaar in beslag nemen, voor de exploitatie is dat snel een faalfactor. Wat kan met lokale opwekking van duurzame energie en energieopslag? Of welke mogelijkheden zijn er collectief voor energie-uitwisseling via een postcoderoosproject? [de postcoderoos-regeling van de rijksoverheid geeft mogelijkheden om met een project binnen de postcodegebieden die grenzen aan de eigen postcode energie voor eigen gebruik op te wekken]

Opgaven voor de toekomst

In totaal is voor €100.000 geïnvesteerd in de voorbereidingen en ligt er ruim €500.000 voor de uitvoering van de verduurzaming/ revitalisering van de woning tot een goed verhuurbare woning > onderverdeeld in vier verschillende ambities:

4. het behoud van de monumentale waarde van Villa Barmerhoek
5. maximale energiebesparing en betaalbare energie
6. toekomstbestendig partnerschap
7. optimale kennisdeling voor het onderwijs/ bedrijven/ monument eigenaren

Bij monumenten weet je niet altijd wat je tegenkomt, dus daar is flexibiliteit in aangebracht. Belangrijk hierbij is een vertrouwensbasis met de bouwende partijen, die zijn daar mede op geselecteerd en tweewekelijks zal een locatiebezoek plaatsvinden om de voortgang en gerealiseerde kwaliteit door te nemen. Dan moet ook duidelijk worden welke mogelijk aanvullend wensen realiseert kunnen worden.

Voor niets gaat de zon op

Voor de benodigde middelen kijkt Jan Harm niet alleen naar overheden, zij stellen diverse subsidies ter beschikking (alhoewel die voor particulieren niet altijd eenvoudig aan te vragen en financieel haalbaar zijn). Ook kijkt hij naar de eigen organisatie, Het Groninger Landschap kijkt met name naar het verhaal van het Groninger land, inclusief de gebouwen die hierin een rol speelde, interieurherstel heeft daarom niet altijd prioriteit. Jammer, maar ook wel begrijpelijk. Aan de andere kant is een tekort aan middelen ook een kans, zonder middelen geen veranderingen. Daardoor is veel historie in gebouwen in Groningen behouden gebleven, helaas soms ook tegen de prijs van bouwkundig verval.

Voor een investering moet per object worden bekeken, er moet een gezonde en duurzame gerealiseerd kunnen worden exploitatie. Het revitaliseren en verduurzamen van monumentaal erfgoed is duur en hierin moeten scherpe keuzes worden gemaakt. Voor het project investeert Het Groninger Landschap uit eigen middelen ruim €175.000 om het project te kunnen realiseren. Om alle wensen te kunnen realiseren is een aanvullend eigen bijdrage van circa €200.000 nodig, vanuit Het Groninger Landschap is dat op dit moment echter onverantwoord.

Bijlage 4 – Gesprekstafels Leren van verduurzaamde erfgoedpanden Groningen

Aantekeningen Erfgoedlab, 10 mei 2023

Na de presentatie over de eerste bevindingen van de pilotprojecten *Innovatief Verduurzamen van Erfgoed in Groningen* aan experts uit het erfgoedveld tijdens het Erfgoedlab zijn drie vragen voorgelegd aan de deelnemers. De groep werd hiervoor in drieën verdeeld. Onderstaand zijn de reacties opgesomd.

Wat wil je leren over het verduurzamen van erfgoedpanden? Uit de praktijk (specifieke cases) of in het algemeen (over duurzaam erfgoed)?

Gespreksleider: Anne-Marie Goudzwaard (provincie Groningen)

Kennisbehoefte over het proces van een maatwerkplan

- Welke keuzes worden gemaakt, wat zijn argumenten, waarom door deze betrokken partijen?
- Welke kennisbronnen worden gebruikt? Zoals de website ERM die diverse uitvoeringsrichtlijnen heeft opgesteld.
- Over de toekomstbestendigheid van kennis wordt afgevraagd hoe ervoor gezorgd kan worden dat ambachtelijke technieken blijven voortbestaan?

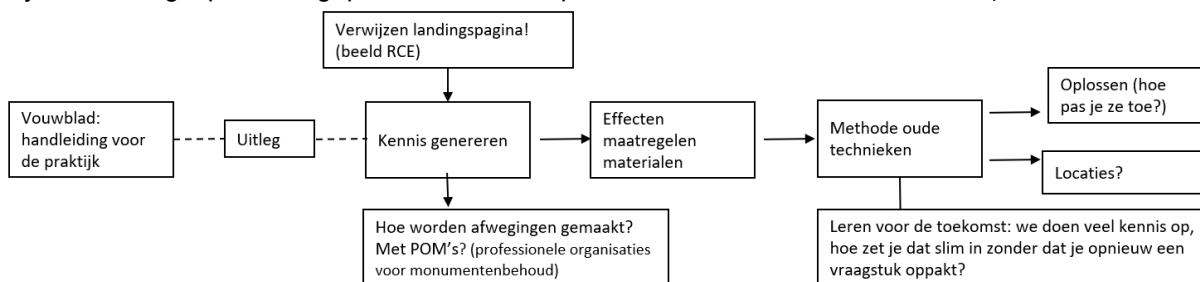
Inhoudelijke vragen

- Wat zijn effectieve verduurzamingsmaatregelen? Er moet niet alleen naar energieprestatie gekeken worden maar ook naar de levensduur van materialen en installaties. Heeft het vanuit dat materialen- en/ of milieuperspectief soms überhaupt zin in te zetten op een ingreep?
- Hoe kan brandveiligheid van zonnepanelen geborgd worden? Voor monumenten is brandveiligheid sowieso een groot uitgangspunt, mede vanwege hoge verzekeringskosten.

Proces gerelateerde vragen

- Hoe kun je meer snelheid maken met verduurzaming? De ambities zijn hoog, het hoeveelheid gebouwen en de inhoudelijke complexiteit (van erfgoedpanden) ook. Dit vraagt om slim leren. Ook wordt gesteld dat dit vereist nieuwe dingen te proberen: experimenteren te doen. Dat vereist moed/ lef (van voorzichtig en langzaam naar lef en snelheid). Hoe kunnen we dit zorgvuldig organiseren? Wat is daarvoor nodig?
- Hoe kan het bevoegd gezag meer mogelijkheden [voor verduurzaming] bieden? Hoe kunnen bewoners ontzorgd van bewoners door kennis te ontsluiten. Bijvoorbeeld door het organiseren van avonden met specifieke informatie.

Tijdens het gesprek is geprobeerd alle aspecten te vatten in een model (zie onderstaand).

Hoe kunnen we elkaar verder helpen? Er is werk te over: hoe kunnen we elkaar slim gebruiken?

Gespreksleider: Herman Waterbolk (Steunpunt Cultureel Erfgoed, stichting Libau)

Professionals: inhoudelijke spontane kennisuitwisseling

Binnen de groep was veel enthousiasme om elkaar te informeren over de verschillende verduurzamingsoplossingen die partijen hebben gevonden. Hoe deze (spontane) uitwisseling het beste kan gebeuren bleek voor de deelnemers vooral in de vorm van bijeenkomsten zoals dit Erfgoedlab: op locatie met elkaar het gerealiseerde plan bekijken en bespreken.

En voor andere groepen?

Maar deze vorm is niet geschikt om iedereen te bereiken, voor professionals in het veld werkt dit, maar voor andere groepen is meer duiding nodig. Afgevraagd werd hoe je voor verschillende doelgroepen nieuwe kennis toegankelijk en toepasbaar maakt?

Een website wordt genoemd als vorm van een efficiënte kennisbank, dit moet geen statisch platform zijn. Geopperd wordt een 'innovatiemakelaar' in te zetten die kennis aan naar verschillende groepen kan vertalen en ontsluiten. Verschillende vormen van 'live' kennisuitwisseling (net als dit locatiebezoek) die veel verder bijdragen aan kennisuitwisseling dan het lezen van een tekst. Een andere belangrijke vorm van kennisuitwisseling wordt gezien in scholing.

Belangrijke elementen van kennisuitwisseling

- Breed reflecteren: vanuit meerdere perspectieven terugkijken op verduurzaming. En ook met brede expertise kennisuitwisseling laten plaatvinden.
- Gedragsaanpassing: dit begint (vooral) bij het bewust (on)bekwaam maken van gebruikers. Leg het huidige gedrag (samen) onder de loep te nemen en bedenk een praktisch handelingsperspectief. Daarna kunnen passende verduurzamingsmaatregelen (waaronder begeleiding) worden toegepast.
- Buiten gebaande paden: met de traditionele oplossingen komen we een eind, maar vaak niet ver genoeg voor de ambities (zoals circulair en aardgasvrij). Er zijn innovatieve oplossingen nodig! Dat vereist soms ook combinaties van partijen waar je van tevoren niet aan denkt, dit betekent dat we in de sector moeten experimenteren met nieuwe vormen van organiseren en ontwerpen dan in onze traditie gebruikelijk is.
- Deel ook wat niet goed gaat: failed practices zijn belangrijk om ons te behoeden voor fouten of oplossingen die minder efficiënt of effectief blijken dan was verwacht. Dit leergeld kan – zonder iemand in een slecht daglicht te stellen – iedereen een stap verder helpen.

Welke kennis/ ervaring kun je inbrengen? En wat heb je daarvoor nodig?

Gespreksleider: Maarten Veeven (Steunpunt Cultureel Erfgoed, stichting Libau)

Ideeën voor innovatieve verduurzaming

- Om een stap verder te komen is innovatie (experimenteer ruimte) nodig. Monitoren is een goed instrument in vergunningsvoorwaarde om hier invulling aan te geven (zoals Havenzate Dwingeloo). Een belangrijke voorwaarde is dat goede mensen (op basis van ervaring/ referenties) en cases (niet beginnen met de crème de la crème) worden geselecteerd.
- Vaak gaat het over high tech oplossingen [grote ingrepen: vergaand isoleren, geavanceerde installaties]. Kennen we de feitelijke effecten van low tech oplossingen, 'half-klimaten' en 'beperkte' energiematregelen? Daarmee halen we lagere energieprestaties maar bereiken we ook lagere impact op erfgoedwaarden. Is dit duurzaam genoeg voor toekomstbestendig erfgoed? Waar ligt het omslagpunt, wat (hoeveel isoleren of klimatiseren) is effectief genoeg?
- Er moeten eigen oplossingen komen voor buitengebieden i.v.m. aansluitingen en netcongestie.
- Circulair aanbesteden of Design Built Maintenance als contract- en ontwerpmethodiek om tot andere oplossingen te komen. Wellicht sluit dit ook goed aan bij werken met erfgoedpanden waar je vooraf niet altijd weet wat er achter het behang zit.
- De Vlaamse bouwmeester schrijft programma's uit waarbij teams aan de slag moeten gaan met een goede opgaveformulering en geschetst toekomstbeeld. Het levert innovatieve ideeën op. Het lijkt wat op de prijsvragen van het Nederlandse college van Rijksbouwmeesters maar werkt iets anders.
- Zet in op een praktische benadering: niet vanuit theorie (doorrekenen, want kunnen we dat goed matchen met de realiteit in erfgoedpanden?) maar op basis van hands-on ervaring met praktische uitvoering (i.r.t. hoe panden echt in elkaar zitten). De praktijk blijkt vaak maatgevender te zijn bij verduurzaming dan de maakbaarheid van een ontwerp.

Leren van elkaar

- De basis moet zijn: leren van ervaringen en andere behoeden voor fouten. Niet fouten voorkomen en mensen aan de schandpaal zetten. Fouten moeten genuanceerd worden, vaak gaat het om een opeenstapeling van factoren. Welke waren dit?
- Erfgoedpanden verduurzamen kent specifieke complexiteit en omvat samenwerking van niches binnen niches. Iedereen heeft een eigen specialisme en zit vol in het werk. We hebben elkaar nodig om de verduurzamingsopgave te realiseren. Deel dus kennis en houd het niet bij jezelf want binnen een organisatie is altijd kennisgebrek in een bepaalde mate.
 - o Zo is er bijvoorbeeld veel kennis over omgaan met natuurlijke materialen zoals hout in de erfgoedsector maar de potentie wordt weinig benut.
- Er is geen eenduidig antwoord op hoe deze kennis het beste gedeeld kan worden.

- Matrices en afwegingskaders klinken veelbelovend, maar zijn altijd een abstractie. Handig, maar in de praktijk gaat het om maatwerk en de nuance. Daar zitten interessante lessen voor ons vakgebied.
 - Het Erfgoedlab is een vorm, maar vermoedelijk een eindig vehikel. Het onderwijs wordt als een duurzaam systeem genoemd om kennis te borgen en door te geven. Hoe kunnen we dit realiseren?
 - Gemeenten hebben veel informatie over panden, voor eigenaren van erfgoedpanden is dit soms niet bekend of wat je ermee kunt doen. Er zijn bijv. websites en folders. Soms weten adviseurs van deze eigenaren dit ook niet. De groep klussers hebben we nog niet genoemd, ook zij zijn op zoek naar toegankelijke praktische vakinhoudelijke kennis. Als gemeenten dit niet hebben zou dit regionaal [vanwege regionale bouwtechnieken en gebouwtypologieën] gedeeld moeten worden.
 - Bepaalde kennis dient het algemeen belang, gepleit wordt voor publiek toegankelijke dossiervorming.
- Verduurzaamde erfgoedpanden worden intern geëvalueerd, bij een projectteam vrij grondig t.a.v. uitvoeringskwaliteit en kosten. Vanwege bouwrecht vindt dit achter gesloten deuren plaats. Wat moet veranderen om deze kennis (in de toekomst) breder te kunnen delen?